

BORBENI PUT BRIGADE

Bio je sunčan i lijep 21. maj 1942. godine. U Lamovitoj, pitomom selu Potkozarja, u dvorištu osnovne škole, postrojavala se prva brigada Bosanske krajine.

Odjednom, kao pucanj, odjeknu komanda: "Brigada mirno!" U naslaloj lišini samo je snažno otkucavao puls mladosti, a nad travom veselo treperio topli dah jutarnje rose. Bio je praznik za oči i dušu gledati i upijati ljepotu tejedre mladosti i snage preplanulih krajiških momaka i bujnokosih djevojaka.

Prvi komandant brigade. Ivica Marušić Ralko, prima raport.

U stroju, u slavu mirno, u četiri bataljona sa po tri čete. pratećoj četi, intendanturi i vodu za vezu su 1.184 sve po izboru borca iz Kozare. Drvara, Bosanskog Petrovca, Podgrmeča, Ključa, Mrkonjić-Grada, Glamoča, Pljeve, Janja i drugih krajeva Bosanske krajine, a među njima 284 člana Partije i 307 skojevaca.

Brigada je naoružana sa 1.100 vojničkih karabina, 92 puškomitraljeza, tri teška mitraljeza i tri minobacača, a sa ramena i pojasa strješina vise strojnice i pištolji.

U svečanoj tišini, pred strojem, Veljo Stojnić, prvi komesar brigade, govori O partiji, o ciljevima naše borbe, o borbenom bratstvu i jedinstvu Srba, Hrvata i Muslimana, o borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika do konačnog oslobođenja naše zemlje, i da u toj borbi imamo velike saveznike, da nismo sami.

Komandant brigade. Ralko, povisuk, malo pogrbljen, sa trorogom kapom na glavi, u uniformi od crnog sukna, sa velikim pištoljem o pojasu i drvenim slapom u ruci od kojeg se nije odvajao, poslije kraćeg govora, komandovao Oje: "Brigada po bataljunima, na de-sno, naprijed marš!"

Čvrstim korakom, kao jedan čovjek, krenuli su borci: Srbi, Hrvati i Muslimani iz cijele Bosanske krajine na 21.000 km dug i mukotrpan borbeni mars brigade za oslobođenje naše zemlje od fašističkih okupatora i njihovih slugu domaćih izdajnika.

Na čelu brigade ponosno jašu konje komandant Ratko i komesar Veljo i njihovi zamjenici Vojo Todorović i Savo Kosar.

Komandant Prvog bataljona je Duško Jović. politički komesar Svelko Kaćar, zamjenik komandanta Ilija Bursać, a zamjenik političkog komesara Drailar Smiljanic. Drugim bataljonom komanduje Dušan Metlic, politički komesar je Dušan Karan, a njihovi zamjenici su Vojin Mitrov i Jovo Kecman-Panin. Stevo Rauš i Pero Đurić su komandant i politički komesar Trećeg bataljona, zamjenik komandanta je Voljko Stojaković, a zamjenik političkog komesara Mladen Marín. Na čelu Četvrtog bataljona su komandant Petar Mečava, politički komesar Jusuf Imamović Juso, zamjenik komandanta Dragutin Stanic i zamjenik političkog komesara Borko Arsenić. Komandir i politički komesar Prateće čete su Ostoja Popovic i Gojko Zec. Intendanturom rukovode Mirko Graonić i Vice Bašić, a referent saniteta brigade je Morie Levi.

Od Lamovile do sela Piskavice djevojke kile borce peškirimima i daruju srcem, če/njom i živom željom da im se šio prije, sa slobodom, vrate.

U Piskavici je prelijepo. Vrijeme divno, selo bogato, a ljudi daju sve za svoju vojsku, li brigadi je kao u košnici. Štabovi, partijske organizacije i organizacije SKOJ-a pripremaju borce i jedinice, i dok san pada na umorne oči, neprijatelj u potaji dovršava pripreme za ofanzivu na Kozaru i uništenje Prve krajiške brigade.

Neprijatelj snuje da napadom ustaško-domobranskih snaga iz Banje Luke, preko Ivanjske i Brankovca. četničkog puka »Manjača« preko sela Pervana i Goleša i ustaško-domobranskih snaga iz Sanskoga Mosta, preko Bronzanog Majdana, opkoli i uništi Prvu krajišku brigadu i time obezbjedi bok njemačkih i ustaško-domobranskih snaga u ofanzivi na Kozaru.

Noću. između 2. i 3. juna 1942. godine Prvi, Drugi i Četvrti bataljon brigade napadaju na Brankovac, dobro utvrđeni položaj spoljne linije odbrane Banje Luke. Cijele noći vodi se ogorčena borba sajednim bataljonom 621. pješadijskog puka 714. njemačke pješadijske divizije.

U zoru 4. juna neprijatelj uzvraća jakim napadom od Ivanjske, Bistrice i Brankovca snagama Drugog gorskog zdruga bez jednog bataljona i dijelovima njemačkog bataljona sa Brankovca. Istovremeno četnički puk »Manjača« preko Pervana i Goleša napada Treći bataljon brigade da bi pomogao neprijateljski napad. I loj borbi Četvrti bataljon razbija jednu domobransku bojnu, zarobljava 80 domobrana i četiri oficira i zaplijenjuje veće količine pušane i minobacačke municije, a razbijeni čelnici panično bježe pred Trećim bataljonom sa Pervana i Goleša.

Istoga dana Treći bataljon pruža prihvrat Kozarskom udarnom bataljonu koji se sa Đurom Pucarom vraća iz Centralne Bosne, a 4. juna hitno je upućen Prvi bataljon u rejon Bronzanog Majdana gde uspješno brani zalede brigade, onemogućavajući prodor ustaša i domobrana iz Sanskog Mosta i Sasine.

U tim prvim žestokim borbama poginuli su Rade i Dragoje Karalie, Vid i Luka Jorgić. Blanko Kević i Košta Banjac i mnogi drugi drugovi koji su nepunih petnaest dana ranije, mladi i željni života, ponosno stajali u stroju brigade u Lamovitoj.

Za brz prodor u pojasu između željezničke pruge i ceste Banja Luka Prijedor neprijatelj je formirao jaku grupu »Fon Vedel«, od 721. pješadijskog puka 714. njemačke pješadijske divizije bez jednog bataljona, 661. artiljerijskog divizionu, bez četvrtre baterije Trećeg gorskog zdruga NDH. jednog domobranskog i jednog ustaškog pješadijskog bataljona Prve ustaško-domobranske pješadijske divizije, i jedne baterije Osmog artiljerijskog divizionu. Za borbu protiv Prve krajiške brigade, južno od željezničke pruge Banja Luka - Prijedor, obozbjedenj lijevog boka grupe »Fon Vedel« i sadejstvo u zauzimanju Prijedora formirana je grupa »Fric« od Treće pješadijske pukovnije bez jedne bojne, jedne bojne Prve pješadijske pukovnije Prve ustaško-domobranske divizije i jedne baterije Osmog artiljerijskog divizionu i rezerva za podršku borbenih grupa od Prvog tenkovskog bataljona 202. samostalnog oklopnog puka bez dvije čete, jedne čete Trećeg bataljona 721. pješadijskog puka 714. njemačke divizije i Treće čete 659. inženjerijskog bataljona iste divizije i jedne oružničke čete.

Uskoro, 10. juna, usred bijela dana, sa položaja iznad Piskavice, po oblaku prašine pratimo iznenadni prodor tenkova i neprijateljske pješadije cestom iz Banje Luke prema Prijedoru. Počela je neprijateljska ofanziva na Kozaru, jedna od najkrvavijih bitaka vođenih u NOR-u.

U žestokim dvodnevnim okršajima brigada nanosi osjetne gubitke grupi »Fric« i zaustavlja njeno nastupanje.

Narod Kozare povlači se u zbjege, a borci Drugog krajiškog NOP odreda vode teške, krvave borbe sa daleko nadmoćnijim; do zuba naoružanim, Nijemcima.

ustašama i domobranima koje podržavaju jake tenkovske, artiljerijske i vazduhoplovne snage,

Mora se što prije pomoći narodu i borcima Kozare opkoljenim u slobodarskoj planini.

Stab brigade donosi odluku da brigada noću, između 11. i 12. juna, iz Talića, preko Piskavice izbije na cestu Banja Luka - Prijedor, a zatim padinama Kozare produži za Mrakovicu i spoji se sa snagama Drugog kozarskog odreda.

Podataka o neprijatelju nema. Noć je. Gluva tišina. Ne \idi se ni bljesak raketa. Skoro će zora. Odjednom, pred sam osvit dana, u polju, kod sela Niševica, jedna, a zatim druga i treća zasjale su. tinjale i ugasile se tri bijele rakete. To je bio ugovoreni znak štaba brigade sa štabovima bataljona da se neprijatelj povukao prema cesti Banja Luka - Prijedor, da je put slobodan. Međutim, to su bile neprijateljske rakete.

Baiaijoni, bez podataka o neprijatelju, cijele noci kreću se oprezno i tek kasno ujutro stižu u Piskavicu iz koje se neprijatelj prethodnog dana povukao, a štab brigade sa prištapskim dijelovima i brigadnom komorom iznenada upada u rovove dobro organizovane neprijateljske odbrane. U rovu, kod neprijateljskog teškog mitraljeza, ubi\si nekoliko neprijateljskih vojnika, gine veoma hrabar, kao slika lijep, vodnik Dragan Vojinovic.

Nastao je metež. Zaprežna vozila komore, u neposrednoj blizini neprijateljskih rovova, zakrčila su uzak seoski put između živica i trebalo je dosta vremena da se pod neprijateljskom vatrom izvuku borci jedan dio komore, a drugi ilio sa brigadnom rezervom municije ostao je između nas i neprijateljskih položaja.

Komandant Ratko naređuje Trećem i Četvrtom bataljunu da odmah prijeđu u demonstrativan napad i vrate zaprežna vozila komore. U samom početku borba prerasta u odlučan napad. U njemu samoinicijativno učestvuje i Drugi bataljon. Komandanti, komesari i komandiri čcia i vodova na čelu svojih jedinica jurišaju i uskaću u neprijateljske rovove. Vodi se neviđena borba prsa u prsa sa jedinicama borbene grupe »Fric . dijelovima ustaško-domobranske pješadijske divizije i jednom bojnomo Zrakoplovnog zdruga, lek stiglom i/ Zagreba. Neprijateljski otpor načilavom Frontu napada je veorna žestok, ali vremenom i popušta. Vide se bijele zastavice. Čitave neprijateljske satnije se predaju. Na pomolu je velika pobjeda Pive krajiške brigade, ali. iznenada, tek pristigli tenkovi tenkovskog bataljona 202. njemačkog samostalnog oklopnog puka kreću u napad. Zarobljeni domobrani prihvataju se odloženog oružja i otvaraju vatru po našim borcima. Sunce nemilosrdno bije u tje me. Neprijateljski tenkovi sustižu i gaze borce. To je borba na život i smrt i posljednji dan života 50 palih i trojice nestalih drugova, a 53 duga i drugarice su ranjeni, li loj borbi neprijatelj je imao oko 300 poginulih i ranjenih.

Kivan na Prvu krajišku brigadu, neprijatelj teži da napadima od Banje Luke, Sanskog Mosta i Prijedora onemogući organizovano povlačenje brigade preko rijeke Sane i da je na tom prostoru uništi. Na redu su teške borbe od Bronzanog Majdana i Sasine do sela Usoraca, Pejića, u Miljakovcima. Gaćanima i t eli. kod Topića brda. na Rakitovači, Lukića groblju u Radosavkoj, u Siavičkoj i na Gradini.

Noću između 16. i 17. juna brigada poslije teških borbi preko gazova na rijeci Sani prelazi kod sela Usoraca na slobodnu teritoriju Podgrmeća.

Brigada je znatno oslabljena. Od Drugog bataljona ostala je samo Novska, a ostale dvije čete, u momentima slabosti, zbog velikih gubitaka, naročito u komandnom kadru, /bog iznurenosti u ranijim borbama sa četnicima na Manjači, **P**rije formiranja brigade, a posebno zbog slabosti političkog rada. napustile su Brigadu i otišle u svoje krajeve da se tamo bore.

Na Kozari artiljerija, tenkovi i avijacija neprekidno luku narod i borcu. Višestruki obruč Nijemaca i ustaša sve se \ ise steže. Treba se sa brigadom što prije probili u Kozaru, razbiti neprijateljsku blokadu, loje želja svih boraca brigade.

Noću između 19. i 20. juna Treći i Četvrti bataljon gaze Sanu između Bosanskog Novog i Prijedora da bi se probili u Kozaru. Silovitim udarom likvidirana su neprijateljska uporišta u Petkovcu i kod Prljugovačkog mosta, koji brane dijelovi Osamnaeste i Devetnaeste čete Jedanaestog pješadijskog posadnog puka iz Bosanskog Novog.

Pustoš je. Nigdje žive duše. Podataka o jačini neprijateljskih snaga nema.

Iduće noći, nečujno, kao dašak vjetra, bataljoni se privlače Asinoj straži, Kapeli, Projskoj kosi, Kovačevića groblju i Ravnom gaju. Kozara odjekuje od eksplozija, to je dvoboj i učnim bombama. Zauzeta je prva linija rovova. Protivnapad Nijemaca i ustaša odbijen je borbom prsa u prsa. Štab Drugog gorskog zdruga jedva je umakao iz Kovačevića kuca. Zaplijenjena su dva protivtenkovska topa. ali blokada Kozare nije razbijena.

Neprijatelj se brzo snalazi i prelazi u protivnapad jakim pješadijskim snagama uz podršku tenkova, artiljerije i avijacije iz Crne Doline i Brezičana da bi povratio izgubljene položaje i uništio naše snage.

Izloženi udarima avijacije, artiljerije i tenkova Treći i Četvrti bataljon povlače se u pravcu sela Jutrogošle. Dvadeset četvrtog juna neprijatelj se povlači na Asinu stražu, Kovačevića groblje i Kapelu, dok Projsku kosu drže naši bataljoni. Noću između 24. i 25. juna oba bataljona ponovo napadaju neprijatelja. Sudar se pretvara u pravi pakao, u borbu prsa u prsa, kundakom i bajonetom. li zoru 25. juna njemačko-ustaške i domobranske snage se povlače, napuštaju osvojene položaje, a brigada izvlači ranije zaplijenjene i sakrivene protiv tenkovske topove i municiju. U tim borbama Treći bataljon i jedna četa Četvrtog bataljona imali su 10 poginulih i 24 ranjena borca. Zaplijenjeno je dosta naoružanja, municije i ratne opreme. Djelstva ovih bataljona znatno su pomogla snagama Drugog kozarskog odreda da izdrže, jerje neprijatelj bio prisiljen da protiv brigade ubacuje u borbu svoje rezerve.

U zoru 28. juna boji c Druge čete Četvrtog bataljona sa komandantom Petrom Mečavom i zamjenikom političkog komesara Borkom Arsenićem na čelu, prešavši prvu i drugu liniju neprijateljskih rovova, probijaju se kod sela Vranovca u Kozaru.

To je nezaboravan susret, tračak toplog sunca, ushićenje i radost boraca. Prve krajiške brigade i napaćenih boraca i naroda Kozare, ali neprijatelj novim snagama zatvara brešu.

Noću između 3. i 4. jula slijedi napad Trećeg i Četvrtog bataljona na Dobrljin. Otpor Treće bojne Treće pješadijske pukovnije je savladan. Zarobljena su 284 domobrana i četiri oficira i zaplijenjeno oko 400 pušaka, tri puškomitraljeza, tri minobacača, 70.000 metaka i desetak sanduka minobacačke municije. Uništena je još jedna neprijateljska bojna.

Tridesetog juna napadom bataljona brigade i jedne čete Drugog krajiškog odreda, koja je bila van neprijateljskog obruča, razbijen je neprijatelj na položajima Ravni gaj. Asina straža i Kapela. To je olakšalo uspješan proboj Prvog bataljona Drugog krajiškog odreda sa oko 10.000 ljudi, žena i djece i njihovo prihvatanje.

Dok Treći i Četvrti bataljon nastoje da se probiju u Kozaru, Prvi bataljon brigade. po naređenju komandanta Ratka, ostaje u Podgrmeču i u rejonu Bosanskog Novog vodi svakodnevne, krvave borbe sa neprijateljem, napada ga u Hozićima, Suhaći, Blatnoj, a poslije borbi kod Rudica i povlačenja neprijatelja u Bosanski Novi sprječava prodor neprijatelja i/ Bosanskog Novog i Blagaja na slobodnu teritoriju Podgrmeča, ruši željeznički most na pruži preko rijeke Vojskove, željezničku prugu Bosanski Novi - Bihać, ometa saobraćaj neprijateljske

motorizacije i održava vezu sa Trećim i Četvrtim bataljonom, štabom Prvog odreda i Operativnim štabom za Bosansku krajinu.

Sedmog i osmog jula sva tri bataljona brigade napadaju jako neprijateljsko uporište u Bosanskom Novom. Borba je veoma žestoka. Četa Prvog bataljona, komandira (jojka Trikića, probija se u centar grada, ali se pod pritiskom neprijatelja mora povući. Poslije napada na Bosanski Novi na redu su borbe sa neprijateljem iz Prijedora i Ljubije.

~~Četnaesnog jula~~ Četnaesnog jula sva tri bataljona kreću za Veliku Rujišku. Brigada je umorna, gubići su veliki.

Od formiranja brigade, u vremenu od 54 dana, poginulo je 96 boraca i starješina, 166 je ranjeno, a 11 nestalo. Stanje je utoliko teže što je od Drugog bataljona, poslije odlaska Janjske i Bihačke čete, ostala samo Novska četa koja ulazi u sastav Trećeg bataljona.

U tim borbama poginuli su nezaboravni drugovi: zamjenik političkog komesara Drugog bataljona Jovo Kecman, komandir i komesar Bihačke čete Gojko Došenović i Rade Blanuša, zamjenici političkih komesara čela Mihajlo Stanić i Petar Kosar, vodnici Jovo Stanivuković, Jovan Medarević i Dragan Vojinović i četiri desetara. Ranjeni su komandant Drugog bataljona Dušan Metlic, politički komesari četa Momir Kapor i Luka Polić, komandiri čela Petar Jovišić, Stojari Kralj i Šavan Kesić, vodnici Boško Vuković, Dragoja Baškol, Božo Mulić i Nikola Garača i deseteri Duro Vašalić. Mile Ivanović i Milan Petrović. Sve je to znatno smanjilo brojno stanje brigade i oslabilo njenu udarnu moć.

U selu Velikoj Rujiškoj brigada je reorganizovana od četiri na dva bataljona i četju pratećih oruđa.

Komandant Prvog bataljona postao je Stevo Rauš, politički komesar Pero Durić, zamjenik komandanta Cvijko Mazalica, a zamjenik političkog komesara Mlado Marin. I Drugom bataljonu komandant i politički komesar postali su Dragutin Stanić i Svetko Kačar, a zamjenici Borko Arsenić i Jusuf Irnamović-Juso. Za komandira Prateće čete postavljen je Lako Čeprija, a za političkog komesara Gojko Zec.

Brigada se popunjava. Sa pjesmom stižu grupe mladića i djevojaka \ / Podgrmeča. U brigadi sve ponovo vri od partijskog, političkog i vojnog rada. Za devet dana brigada je spremna za nove podvige. Nareden je pokret. Dvadeset trećeg jula brigadna kolona stiže u selo Crkveno.

Prošla je ofenziva, zacjeljuju rane, rastu snage ustanka, jačaju partizanski odredi. Sprema se napad na Ključ i Sanicu koje brane dva bataljona Deseto ustaško-domobranske pukovnije i ustaška milicija. Glavnina neprijateljskih snaga brani Ključ.

Na izvidanju je i Košta Nad, komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu. U napadu učestvuju i bataljoni Soko, i jedna četa bataljona »Petar Skondrić«.

Dvadeset sedmi juli.

Mrak širi zjenice, iskre se oči boraca. Garnizon valjda spava i no sanja da se jedan naš vod. sa Mikanom Marjanovićem na čelu, neprimjetno provlači kroz neprijateljske položaje i stiže do samog centra, Jodnov t emono počinje napad u centru gradića i juriša na spoljnu liniju odbrane. U Ključu je pometnja. Neprijatelj je obezglavljen. U svanuće. naš protutenkovski top, sa brda Jarice, neposrednom vatrom guši otpor neprijatelja opkoljenog u tvrđim zgradama. Dvadeset osmog jula, Ključ, okupan rijekom Sanoj, obasjan sunčevim zracima i plamenom požara, izazvanog bombama neprijateljske avijacije, osvanuo je slobodan. Oslobođena su i sela Ramići. Hozoći i Velagići, usred rodničkih žitnih polja. Dijelovi brigade gone neprijatelja prema selu Vrhpolju. U Sanskom Mostu je panika, oficirske porodice bježe za Prijedor. Ubijeno je 60, ranjeno 100 i zarobljeno 40 neprijateljskih vojnika, zaplijenjeno je 60 pušaka, dva mitraljeza, dva minobacača sa

200 mina, 20.000 pušćanih metaka i 90 rućnih bombi. Za slobodu Ključa palo je 13, a ranjeno 27 drugova i drugarica.

Dva dana kasnije brigada sa hrabrim borcima bataljona »Petar Skondrić« i bataljona »Soko« Trećeg krajiškog NOP odreda oslobađa Sanicu i ćitavu žito-rodnu Ključko-Sanićku dolinu i likvidira neprijateljska uporišta u Krasuljama i Pištanici.

Akcija ima veliki vojno-politićki i ekonomski znaćaj. Brigada štiti Prvu sanićku, omladinsku, radnu brigadu i zajedno sa njom ućestvuje u ųetvi pšenice. Sakupljene su velike kolićine ųita za vojsku.

Uoskoro, u svaki dom Bosanske krajine stiųe radost, dolazi drug Tito sa proleterima. Snaga, toplina i ponos pune srca Krajišnika.

Stiglo je i narećenje druga Tita da se Prva krajiška prebaci u reјoti Kupresa i Blagaja. Odjekuju uzvici: »Razbrućaj! Obori!« Oduševljenju nema kraja. Noću izmeću 5. i 6. avgusta brigada kreće na nove zadatke. U pokretu, izmeću Ključa i sela Bravska, u brigadu ulazi Omladinski udarni bataljon Petog krajiškog odreda sa dvije ćete omladinaca sa podrućja Drvara i Petrovca.

Brigada već ima tri bataljona. Komandant i zamjenik komandanta Trećeg bataljona su Borko Arsenić i Mirko Zec, a politićki komesar i njegov zamjenik Jusul Imamović-Juso i Drago Đukić. Treći bataljon ima dvije ćete.

Brigadna kolona vijuga preko Bravska. U Bosanskom Petrovcu oćevi i majke, braća i sestre ispraćaju svoje najroćenije na teške i daleke puteve slobode. Tuga za poginulima utapa se u radost susreta sa svojom vojskom zaštitnikom.

U Drvaru, kao i u Petrovcu, veselili smo se, zdravili, grlili, sjećali se palih drugova i drugarica, stezali desnice, zanoćili, a u zoru marš do sela Prekaje. I u Prekaji - radost susreta pomiješana s tugom, jer više nema mnogih drugova iz Prekaje i Mokronoga koji su 21. maja, u Lamovitoj, puni mladosti i ųivota, bili u stroju brigade.

Ćuje se komanda: »Brigada, mirno!« Komandant Ratko raportira Kosti Nadu, komandantu Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Borci i narod iz Mokronoga, Prekaje. Ljeskovice, Vidova Sela i drugih sela sa paųnjom slušaju govor druga Koste - rijeći pohvale narodu i borcima brigade i obavješćenje da će drug Tito proglasiti Prvu krajišku proleterskom. Borci i seljani, uzbućeni, sa ponosom slušaju te velike rijeći.

Omladinka Mika Marćeta poklanja brigadi zastavu koju je sama izvezla.

Brigada kreće prema Kupresu. Na ćelu kolone je brigadna zastava.

Ćlanovi štaba brigade, po narećenju druga Tita, kreću na Cincar-planinu. Druga Tita interesuje sve o brigadi i objašćnjava da ona i dalje ostaje udarna, iako je po svim svojim kvalitetima proleterska, jer nam prebacuju da stvaramo neku usku, klasnu, proletersku vojsku. Pod snaųnim, nezaboravnim utiscima koje su na njih ostavile Titove rijeći, ćlanovi štaba vraćaju se u brigadu.

Na ivici Kupreškog polja, na komunikaciji Bugojno - Livno, ugnijezdio se kameni gradić. Kupres brani 2.000 neprijateljskih vojnika, crnih legionara i ustaške milicije sa baterijom topova i tanketom. Kupres, sa rovovima, bunkerima i kamenim zgradama pripremljenim za odbranu i silosom, pretvoren je u snaųno branjenu tvrćavu.

Noću, 31. jula, dijelovi Trećeg krajiškog NOP odreda, bataljoni Druge proleterske brigade i bataljon »Vojin Zirojević« iznenadili su neprijatelja u Zloselu i Kupresu, upali u sam grad, ali su, snaųnim protivnapadom, potisnuli iz neprijateljskog osinjaka. I drugi napad, noću izmeću 11. i 12. avgusta, snagama Druge proleterske. Ćetvrte crnogorske, dva bataljona Desete hercegovaćke, bataljoni ma »Iskra« i »Pelagić« Trećeg krajiškog partizanskog odreda, nije uspio.

Noću izmeću 14. i 15. avgusta, preko Ćardaćice, seoskog groblja, Plazenice i Kupreških vrata, u napadu ućestvuje i Prva krajiška.

Ćeta Mikana Marjanovića ubacuje se neprimjetno u grad,

Ustaše raketama osvijetljavaju prilaze gradu, otvaraju vatru. Mikanovi borci ne daju glasa od sebe, a ustaše prenose sanduke municije do kuća, rovova, bunkera, topova i tankete. Čuju se ustaški znaci raspoznavanja: »Bosna-barut«, a naši ili koriste i dočekuju, razoružavaju i ubijaju iznenadene ustaše. Tek što se Mikan oglasio iz grada, brigada u jednom naletu čisti Plazenieu, Čardačicu, seosko groblje i Kupreška vrata i produžava napad prema gradu, ali ustaše iz bunkera i rovova, sa mnogih prozora kamenih zgrada, pretvorenih u puškarnice, sa krovova i iz podruma otvaraju ubitačnu vatru. I tanketa i neprijateljski topovi iz blizine, neposrednim gadanjem, biju po našem streljačkom stroju. Mikan i njegovi drugi vode tešku borbu u gradu, hvataju se ukoštac sa ustašama, a na brisanim prilazima Kupresu naši bataljoni, prikovani za zemlju, trpe osjetne gubitke i ne mogu naprijed.

Rudi krvava zora. Naređeno je povlačenje. Brigada, nalazeći se i sama u veoma teškom položaju, štiti odstupnicu Četvrtoj crnogorskoj brigadi.

Ni ponovljeni napad naših snaga, slijedeće noći, ne uspijeva.

Ugasio se zauvijek pogled 21 borca brigade. Poginuo je i omiljeni komesar Treće čete Prvog bataljona Mile Mutić. Komandir čete Boško Pašagić, iako ranjen, juriša na neprijateljsku artiljeriju i gine kod samih topova. Sedamdeset četiri druga i drugarica nose rane sa Kupresa. Ubijeno je 135, a ranjeno 115 ustaša.

U borbama za Kupres jedan do drugoga poginuli su Simela Solaja i Dušan Metlić, nezaboravni ustanički komandanti.

Ustašama stiže pojačanje i/ Bugojna. Krvavim borbama u Kupresu je kraj. Odlukom druga Tita Prva krajiška. Druga proleTERSka i Trećasandžačka brigada kreću prema Mrkonjić-Gradu, Banjoj Luci i Jajcu.

Mrkonjić-Grad i okolinu brane jedna bojna Desete domobranske pješađijske pukovnije i četa četnika Uroša Drenovića (oko 500-600 domobrana i četnika).

Prošla je još jedna duga, tamna, nezaboravna noć. Borbeno takmičenje je završeno. U zoru, 24. avgusta 1942. godine, bombaši Prvog bataljona Prve krajiške i Prvog bataljona Druge proleTERSke brigade stežu jedni drugima desnice. Stotšezdeset devet domobrana, četiri oficira i jedan podoficir predaju se sa 256 pušaka, jednim protu tenkovskim topom i tri minobacača, a četnici se izvlače u Manjaču.

Njemačka 714. divizija organizme borbenu grupu - Putlic« od dva bataljona 721. pješađijskog puka 714. pješađijske divizije, jedne čete Prvog tenkovskog bataljona 202. njemačkog samostalnog oklopnog puka. jedne baterije 670. artiljerijskog diviziona, jednog bataljona Desetog domobranskog pješađijskog puka Prve domobransko-ustaške pješađijske divizije iz Banje Luke i jedne inženjerijske čete 714. inženjerijskog bataljona sa ciljem da sa četničkim pukom »Manjača«, četničkim odredom »Petar Kočić«, četničkim odredom »Borje« i/ Centralne Bosne i četnicima iz Istočne Bosne, uz snažnu podršku avijacije, prodru cestom Banja Luka - Sitnica i povrate Mrkonjić-Grad.

Druga krajiška brigada već vodi teške borbe kod sela Bunareva. uništava troja borna kola i jedan avion, a dva neprijateljska aviona su oštećena, ali zbog prodora oko 1.000 ustaša, domobrana i pripadnika ustaške milicije iz Sanskog Mosta u dolinu rijeka Sane i Sanice i njihove namjere da bočnim udarom sadejstvuju borbenoj grupi »Putlic«, Druga krajiška brigada sa svoja dva bataljona hita da ih, sa snagama Šestog krajiškog NOP odreda, razbije i vrati u Sanski Most, a na položajima u selima Sitnici i Ratkovu ostavlja jedan bataljon.

Cijeli mjesec dana Prva i Druga krajiška i Druga proleTERSka brigada vode teške borbe na cesti Banja Luka - Sitnica, na Grčkoj gradini, u bezvodnoj Manjači, na Klisini, Lunjevu, na Kadinoj vodi, Busijama, Pretpletnjaku. Peratovcu, Surjanu, Han-Kolima, Sitnici. Ratkovu i drugim,

Trideset prvog avgusta borbena grupa »Putlic« sa oko 2.000 četnika kreće i/, rejonu Kadine vode u napad na položaje Prve i Druge krajiške brigade na Grčkoj gradini i Previji. uz podršku tenkova, artiljerije i avijacije. Na redu su neprekidni napadi i protiv napadi naših i neprijateljskih snaga. Zemlja podrhtava od eksplozija avionskih bombi, artiljerijskih granata i ručnih bombi. Tek 5. septembra neprijatelj uspijeva da odbaci snage Druge krajiške i Drugog bataljona Prve krajiške brigade i da ovlada položajima u rejonu Sitnice.

Četnici se provlače kroz Manjaču do nadomak Mrkonjić-Grada da bi s leđa napali naše snage, ali pod udarom Prve krajiške i Druge proleterske povlače se glavom bez obzira.

Nezaboravan je i crn 2. septembar 1942. godine. Brigadna zastava je na pola koplja. U cik zore četnici rfavode neprijateljsku avijaciju tačno na štab brigade u zaseoku Delicima u selu Dujakovcima. Poginuo je prvi komandant brigade Ralko i njegova drugarica, član politodjela Beška Šiber-Cvetić i jedan borac, a ranjeni su politički komesar brigade Ilija Maleric i 18 drugova.

Poslije pogibije komandanta Ratka i ranjavanja političkog komesara Mate-rica, za komandanta brigade postavljenje Milinko Kušić, za političkog komesara Mlado Marin, a za zamjenika političkog komesara Milosav Milosavljević.

Ne mogući da razbiju naše snage, Nijemci rasformiraju borbenu grupu »Putlic«. Formirana je jača borbena grupa »Fon Vedel«, ojačana sa dvije bojrie Petrinjskog domobranskog zdruza i četnicima sa ciljem da do Mrkonjić-Grada prodru ne samo cestom već i kroz Manjaču.

Ne znajući da je neprijatelj osvježio i znatno ojačao svoje snage. Prva i Druga krajiška i Druga proleterska, po narednju Operativnog štaba za Bosansku krajinu, noću između 9. i 10. septembra, napadaju dobro utvrđenog neprijatelja na Kadinoj vodi i Han-Kolima. Iako dobro organizovan, napad naših snaga ne uspijeva. Idućeg dana neprijatelj bombarduje položaje Prve krajiške, posebno Trećeg bataljona. Rano izjutra, 11. septembra, neprijatelj bombarduje položaje Prve krajiške u rejonu Klisine, Lunjevca i Busije i položaje Druge proleterske kod Krnjina i Bojanica visa. Počinje napad borbene grupe »Fon Vedel« uz snažnu podršku artiljerije i avijacije. Naši se povlače u rejon Peratovca, Gradine i širi rejon sela Busije. Noću između 11. i 12. septembra Prva krajiška i Druga proleterska brigada prelaze u napad na neprijatelja. Idućeg dana neprijatelj ponovo kleče u napad i uspijeva da kroz šumu, iznad Lunjevca, razbije i razdvoji borbeni poredak našeg Trećeg bataljona.

Sa samo 90 prikupljenih boraca, Borko Arsenić, komandant Trećeg bataljona, brani Veliku gredu na Manjači. Iz zaplijenjene neprijateljske karte znamo da je to stjecište napada neprijateljskih kolona. U stoljetnoj šumi neprijateljska artiljerija, zavedena našim raketama, zabunom luče po svojoj pješadiji. Borko sa 90 drugova kreće na juriš, u borbu prsa u prsa. Uništena je Druga bojna petrinjskog domobranskog zdruza. Zarobljeno je 109, ranjeno oko 100 domobrana, a na bojištu sakupljeno oružje čitave neprijateljske bojne.

U borbama već učestvuju i Treća krajiška. Treća sandžačka i Četvrta crnogorska brigada i jedinice Trećeg i Šestog krajiškog odreda.

Namjera Nijemaca tla prodru iz Banje Luke u Mrkonjić-Grad cestom i kroz Manjaču je propala.

Povlačenjem snaga 714. njemačke divizije prema Banjoj Luci završene su teške, jednomjesečne, borbe za Mrkonjić-Grad i stvoreni uslovi za napad na neprijatelja u Jajcu.

Četnički komandant Uroš Drenović obavještava komandanta neprijateljske posade u Jajcu, ustaškog zločinca Rataja, o predstojećem napadu partizana na grad Jajce. Neprijatelj samouvjereno čeka Krajišnike i proletere.

Prva i Sesta krajiška. Druga proleterska brigada i Treći krajiški odred biju bitku za islorski grad Jajce. Hiljadu i trista ustaša, domobrana, pripadnika

ustaške milicije, oružnika i folksdojčeražilavo se brane iz rovova i preko stotinu bunkera na Ćusini, Seniku, Zjajama, Carevom polju, Kalini i Prudu i iza zidina srednjovjekovne tvrđave i tvrdih zgrada.

Brigada napada od rijeke Plive do Zjaja na bunkere, rovove, željezničku slanicu i cental" giada. Lijevo od Zjaja do rijeke Vrbasa napada Druga krajiška, a desno Druga proleterska brigada na Ćusinu, fabriku i hidroelektranu. Četvrta crnogorska brigada zatvara pravce od Jajca za Donji Vakul i Travnik.

Noću između 24. i 25. i u toku 25. septembra 1942. godine kanjonom Plive i Vrbasa odjekuju rafali mitraljeza i eksplozije granata i ručnih bombi.

Komandir Prve čete Trećeg bataljona, Bogdan Vukša, provlači neprimjetno četu kroz sve tri linije rovova i između bunkera, osvaja tri topa kod željezničke stanice, stvara pometnju u redovima neprijatelja i time olakšava napad brigade.

Neprijatelj se povlači iz rovova i bunkera u tvrde zgrade. Proleterici su na Ćusini, zauzimaju fabriku i hidrocentralu. Druga krajiška primakla se tvrđavi i artiljerijskim položajima na Armanima. Na redu su naši napadi i protiv napadi neprijatelja i udari neprijateljske artiljerije i avijacije. Brigada odbija i neprijateljski napad iz sela Jezera prema Jajeu.

Poslije 16 časova borbe slomljen je u tvrđavi i posljednji neprijateljski otpor. Ubijeno je 8 ū ustaša. Prva krajiška je zarobila 135 ustaša i domobrana, četiri oficira i jednog podoficira. Zaplijenjeno je 250 pušaka, dvije haubice, jedan protutenkovski top, četiri teška mitraljeza, osam puškomitraljeza i mnogo ratne opreme i municije.

Devet boraca Prve krajiške brigade ugradilo je svoje živote u temelje slobode našeg istorijskog grada, a 4b drugova i drugarica nosi ožiljke od zadobijenih rana.

Divan dan. Nigdje oblačka. Brigada ponosno, snažnim, vojničkim korakom, puna srca i radosna pogleda, defiluje pred svojim Vrhovnim komandantom, a uveče drug Tito. u bivšem Sokolskom domu, praćen razdraganim aplauzom i klicanjem, govori borcima brigade. Ponosu i radosti nema kraja, ali znatnije neprijateljske snage, uz podršku avijacije, kreću iz Banje Luke prema Mrkonjić-Gradu i Jajcu.

Borci iz sale pravo uskaću u kamione. Prethodnica brigade juri u susret neprijatelju. U rejon sela Sitnice, iz Banje Luke. stižu znatne neprijateljske snage sa artiljerijom i tenkovima. Brigada u posljednjem trenutku zaposjeda položaje iznad Sitnice. U svanuće, 1. oktobra, u prvom sudaru, neprijatelj, iznenađen jakim pušcanom i mitraljeskom vatrom i ručnim bombama, odstupi.

Tako je počela sedmodnevna borba kod Sitnice i Čadavice. Neprijateljska avijacija izviđa i bombarduje položaje brigade. Sve do 7. oktobra brigada odolijeva artiljerijskim i vazduhoplovnim udarima i odbija neprijateljske napade koji imaju cilj da ovladaju porušenim mostom preko rijeke Čadavice na putu za Mrkonjić-Grad.

Sedmog oktobra neprijatelj zaobilazi naše snage, ali nadomak Mrkonjić-Grada žestoko se sudara sa proleterima. U tim borbama brigada je ranila i ubila oko 200, a zarobila 32 neprijateljska vojnika.

Po naređenju Operativnog štaba za Bosansku krajinu brigada napada i razbija neprijatelja na prevoju Klokotavac, razmješta se u rejonu sela Ramića. kod Ključa, odlazi u Veliku Rujišku radi popune jedinica i vraća se u Ramiće.

Dvadeset petog oktobra, po naređenju komandanta Koste Nada, brigada iz Ramića, preko Bravska i Bosanskog Petrovca kreće prema selu Lipi u blizini Bihaća. Prva krajiška ide u susret novim borbama.

Bihać brane dvije bojne Četvrtog ustaškog djelatnog zdruza po jedna domobranska bojna iz Druge i Dvanaeste domobranske pukovnije i artiljerijska baterija, a Bosansku Krupu i Ličko Petrovo Selo po jedna bojna Četvrtog ustaškog djelatnog zdruza.

Prva krajiška brigada je u centru rasporeda naših snaga za napad na grad. Lijevo od brigade, sa padina Plješevice planine, prema Žegar, napada Treća krajiška, a desno Druga krajiška i Osmo banijska brigada.

Peta krajiška sa jednim bataljonom Seste krajiške brigade napada Ostrožac i zatvara pravce od Cazina i Bosanske Krupe prema Bihaću, a Druga lička brigada napada Ličko Petrovo Selo i zatvara pravce od Slunja, Otočca i Gospića prema Bihaću.

Noću, 2. novembra 1942. godine. Prvi bataljon Prve krajiške brigade nečujno se provlači između neprijateljskih spaljnih uporišta. Skoro će ponoć. Neprijateljske straže drijemaju. Prvi bataljon se privlači brdu Somišlju, iznad samog grada. Odjednom, iz grudi boraca i starješina oteše se borbeni povici: »Ura! Hvatajmo ih žive!« Iznenađeni neprijatelj sumanuto bježi. Bataljon, bez ijedne žrtve, osvaja dominantni, najjači položaj ustaške odbrane Bihaća sa 30 bunkera, s rovovima i bodljikavom žicom.

Spoljna linija odbrane: sela Dobrenica, Skočaj, Zavolje i Međudražje pada u jednom naletu. Ustaška milicija bježi pred Trećim bataljonom. Drugi bataljon blokira ustaše u srednjovjekovnom gradu Sokocu, a dio bataljona napada neprijatelja u selu Privlici i na starom i novom gradskom groblju.

Na prilazima gradu je pravi košmar. Vazduh vri od praska i lijuka metaka, povika, bljeska raketa i snažnih eksplozija granata, mina i ručnih bombi. Početno iznenađenje je prošlo. Neprijatelj dolazi sebi. grčevito brani Žegar i podnožje Somišlja. Smjenjuju se napadi i protivnapadi. U zoru. borci brigade osvajaju kuću po kuću, prodiru u grad.

Neprijateljska avijacija bombarduje naše položaje. Sunce je prevalilo podne i sija kao da je miholje ljetno. Prva i Treća krajiška brigada napadaju Borik i Žegar. Čuje se grmljavina, to je dvoboj ručnim bombama. Ustaše se povlače uz žestok otpor. Krajem dana otpor neprijatelja popušta, domobranci se predaju. Prva i Treća krajiška oslobađaju dio grada na lijevoj obali Une, do kanala. Prijelaz preko kanala neprijatelj brani jakim streljačkom i minobacačkom vatrom i neposrednim gađanjem iz topova sa 100-200 metara udaljenosti.

Četvrtog novembra neprijatelj kreće u napad. I haubice su u neprijateljskom stroju i probijaju zidove zgrada kod mosta na kanalu. U zgradama, od kreča, dima i prašine borci se bijele kao mlinari. Bombarduju i neprijateljski avioni, ali napad je odbijen.

U podne Prva i Treća krajiška brigada kreću u napad. Čuju se komande komandanta, komandira i komesara: »Prva krajiška preko kanala!« Među prvim preko mosta juriša i gine zamjenik komandanta Prvog bataljona, nezaboravni Mile Tubić. Mikan Marjanović je ranjen na mostu. Ginu i intendant Trećeg bataljona jovo Grahovac i Slovenac Rudi Turčiriović. rudar i/ Trbovlja. Naši prelaze kanal, ustaše bježe iz kule. Borci Bosanske krajine. Banije i Like oslobađaju Bihać i njegovu širu okolinu.

Salvama bombi, na ulicama našeg istorijskog grada Bihaća, udaren je pečat na dosije ustaške strahovlade.

Ubijeno je 650 neprijateljskih vojnika, zarobljeno 870. zaplijenjeno 1.510 pušaka i automata, osam topova, dva minobacača, milion metaka, više hiljada granata i mina, i mnogo razne ratne opreme.

Pedeset boraca Prve krajiške brigade dalo je svoje živote za oslobođenje našeg istorijskog grada Bihaća.

Vrhovni štab pohvaljuje Prvu krajišku i druge brigade, a naš junak Mikan Marjanović predložen je i nešto kasnije proglašen za narodnog heroja.

Dvadeset sedmog i 28. novembra 1942. godine 54 delegata učestvuju na Prvom zasjedanju AVNOJ-a, tada najvišeg organa narodnooslobodilačkog pokreta i političkog predstavnika naroda i narodnosti Jugoslavije.

Narasle su snage Narodnooslobodilačke vojske. Krajem 1942. godine Bosanska krajina ima već deset udarnih brigada. Formirane su Prva i Druga proleterska, Treća udarna, Četvrta i Peta krajiška, Sesta lička. Sedma banijska, Osmakordunaška i Četvrta slavonska NOU divizija, Prvi bosanski i Prvi hrvatski NO udarni korpus. Prva i Četvrta krajiška brigada ulaze u sastav Pete krajiške NOU divizije i sa Osmom krajiškom, a kasnije, poslije njenog odlaska u sastav Operativne grupe Vrhovnog štaba, sa Desetom krajiškom brigadom ostaju u njoj do kraja rata.

Poslije uspješno okončane Bihačke operacije drug Tito usmjerava dejstvo naših jedinica na dalje proširenje slobodne teritorije u tokovima rijeka Une, Sane, Vrbasa i Bosne, i prema Dalmaciji.

Za komandanta Prve krajiške brigade postavljenje, poslije oslobođenja Bihaća, Vojo Todorović. a za zamjenika komandanta Stevo Rauš. Milinko Kušić. dotadašnji komandant brigade, odlazi na dužnost političkog komesara Četvrte krajiške divizije.

Petog novembra brigada kreće na izvršenje novih zadataka. Ustaše se povlače, a brigada, bez borbe, ulazi u Bosansku Krupu. Prvi bataljon razoružava u Cazinskoj krajini oko 200 pripadnika ustaške milicije.

Na redu su krvave, višednevne, borbe za Bosanski Novi.

Na tromedi Banije, Kozare i Podgrmeća. na obalama Une i Sane, ugniježdio se Bosanski Novi, važna željeznička i putna raskrsnica, a u gradu se ušančili Dvanaesta domobranska pješadijska pukovnija, dvije bojne Ustaško-domobranskog zdruga, dvije čete 721. njemačkog grenadirskog puka, četiri artiljerijske baterije, ustaška milicija i Oružnički bataljon »11«.

Prva i Druga krajiška brigada napadaju na grad; Prva, neprijateljske položaje od Une do Ekića brda, a Druga od Ekića brda do rijeke Sane. Peta krajiška brigada, s jednim bataljonom Seste krajiške na desnoj obali Une i Sane, dijelom snaga napada na Kulsko brdo, a ostalim dijelovima obezbjeđuje pravce od Kostajnice i Prijedora. Sesta krajiška brigada, bez jednog bataljona, obezbjeđuje pravac od Sanskog Mosta i Ljubije, a Osmakordunaška brigada napada neprijatelja u Dvoru na Uni. Matijevićima, Lebrenici i Laudonovom šancu, na lijevoj obali Une.

Dvadeset šesti je novembar. Jedan sat nas dijeli od ponoći. Veomaje hladno.

Na lijevom krilu brigade Treći bataljon preko Vidorije prodire u grad. Desno od Trećeg, Prvi bataljon napada Jablanicu, najjače neprijateljsko uporište, a dio snaga ubacuje prema željezničkom tunelu. Na desnom krilu Drugi bataljon preko Piramide i Ekica brda bočno napada Jablanicu. Neprijatelj je iznenađen. U prvom jurišu, Prvi bataljon osvaja neprijateljsku bateriju od četiri haubice. Čete, radujući se početnom uspjehu, gube dragocjeno vrijeme, a neprijatelj uskače u rovove i bunkere, hitno dovlači blindirani voz i tenkove, neprekidno osvjetljava bojište raketama i otvara ubitačnu vatru. Jeći dolina Une i Sane od eksplozija mina i granata, streljačke vatre i teškog brektanja tenkovskih motora. Do zore smjenjuju se napadi i protivnapadi, a meci, kao bijesni stršljenovi, paraju noćnu tamu.

Dijelovi Druge krajiške brigade prodiru u grad, zaposjedaju željezničku stanicu, ali se pred zoru pod pritiskom neprijatelja povlače iz grada. U zoru Prvi bataljon izvlači zaplijenjene neprijateljske haubice na brdo Poštu, a brigada se. pod pritiskom tenkova, povlači. Dijelovi Pete krajiške brigade, zbog žilavog otpora neprijatelja, ne uspijevaju da osvoje Kulsko brdo, a Osmakordunaška brigada Matijeviće, Lebrenicu i Laudonov šanac.

Dvadeset sedmog novembra neprijatelj dovlači još 17 tenkova iz Kostajnice. Ni drugi napad, noću između 27. i 28. septembra, ne uspijeva. Otpor neprijatelja naročito je jak na pravcu bočnog napada Drugog bataljona prema Jablanici.

Dvadeset osmog novembra u grad stižu još dvije ustaške i dvije domobranske bojne. Toga dana, u 20 časova, naredjenjem štaba divizije, počinje i treći

napad na Bosanski Novi. Ustaše i Nijemci spremno čekaju. Napadi brigade razbijaju se o čeličnu barijeru iz koje sipa ubitačna vatra. Neprijateljski tenkovi su u prvoj liniji odbrane. Dijelovi Druge krajiške brigade ponovo upadaju u grad, ali se u zoru moraju povući. To je kraj napada na Bosanski Novi.

U borbama za Bosanski Novi i okolna uporišta jedinice Četvrte krajiške NOU divizije i Prve krajiške NOU brigade zarobile su 800 neprijateljskih vojnika, zaplijenile šest artiljerijskih oruđa, 100 mitraljeza i puškomitraljeza, oko 800 pušaka i veće količine municije i opreme. Od 26. do 29. novembra 1942. godine brigada je u napadima na Bosanski Novi imala 35 poginulih i 105 ranjenih.

Nejednovenost napada Prve i Druge krajiške brigade prve noći, zastoje u napadu čela Prvog bataljona poslije osvajanja neprijateljske baterije, blindirani voz, veliki broj tenkova i pojačanje inače jakog neprijateljskog garnizona sa 17 tenkova i još četiri svježije bojne su osnovni uzroci neuspjeha napada, a ponovljeni napadi u izmijenjenoj situaciji, poslije dolaska novih jakih neprijateljskih snaga, uzrok su naših velikih gubitaka.

Treba popuniti brigadu i ojačati njeno moralno-političko stanje.

Politodjel Prve krajiške brigade imao je važnu ulogu u političkom uzdizanju boraca i rukovodilaca i učvršćivanju partijske i skojevske organizacije. Poslije pogibije prvog komandanta brigade. Ivica Marušića Ratka, Milinko Kušić, tadašnji rukovodilac politodjela, postavljen je za komandanta Prve krajiške brigade, Beška Siber-Cvetić je poginula, a Boško Baškot ranjen. U tim danima na čelo politodjela dolazi Blažo Lompar, ali ubrzo odlazi na drugu dužnost.

U vrijeme borbi kod Bosanskog Novog u politodjelu su Branko Perović, Radovan Grković i Zvonko Grahek koji su svojim radom znatno doprinijeli jačanju partijskog i političkog rada i moralno-političkog stanja u brigadi poslije teških borbi i velikih gubitaka u borbama na Manjači, Bihaću i Bosanskom Novom.

Do 6. decembra brigada se popunjava, vida rane i uči na krvavo plaćenim iskustvima iz borbi za Bosanski Novi, a zatim kreće u rejon Sanskog Mosta.

Sanski Most i okolna neprijateljska uporišta u Čaplju, Trnovi. Sasini, Brajića tavanu. Demišovcima, Djedovači, Umcima. Mikanovom brdu i drugima sa 4.000 domobrana, čiju okosnicu čine četiri bojne Desete domobranske pukovnije i jedna čela 721. njemačkog grenadirskog puka utonuli su u tihi, sumorni i hladnu decembarsku noć. Grad je opasan rovovima i bunkerima, a u gradu tvrde zgrade pripremljene za odbranu. Prilaze rovovima i bunkerima štite i minirane prepreke od bodljikave žice.

Grad i neprijateljska uporišta na lijevoj obali rijeke Sane napadaju Druga i Sesta krajiška NOU brigada Četvrte krajiške NOU divizije, a na desnoj Prva i Četvrta krajiška brigada i jedan bataljon Sedme krajiške polubrigade Pete krajiške NOU divizije.

Deseti decembar. Jedan sat do ponoći.

U Sanskom Mostu šum rijeke Sane kao da priča o sudbini ljudi koje su ustaše ubile i bacile u vodu 1941. godine.

Glavu tišinu noći prolamaju plotuni artiljerijskog divizionu Prvog bosanskog KN'OU korpusa i snažne eksplozije granata u gradu i okolnim neprijateljskim uporištima.

Bataljoni Seste krajiške NOU brigade silovito kreću u napad na grad na lijevoj obali rijeke, ali neprijatelj, alarmiran našom artiljerijom, brzo uskače u rove i bunkere, osvijetljava teren raketama i otvara jaku vatru.

Izostalo je iznenađenje, naš veliki i provjereni saveznik, posebno u noćnim napadima, a da zlo bude još veće. Peta krajiška NOU divizija, zbog udaljenosti jedinica od Sanskog Mosta i slabog proračuna vremena, kasni više od dva sata sa napadom na grad i neprijateljska uporišta na desnoj obali rijeke Sane

Sesta krajiška brigada juriša, osvaja kuću po kuću, napada na rovove i bun-kere, ali neprijatelj dovlači svoje rezerve, guši njen napad i spremno dočekuje jedinice Pete krajiške NOU divizije.

Grad na desnoj obali rijeke Sane napadaju Prvi i Drugi bataljon Prve kra-jiške i Drugi bataljon Četvrte krajiške brigade, dok Treći bataljon Prve krajiške napada neprijatelja u selu Trnovi sa zadatkom da poruši prugu i cestu i onemo-gući intervenciju neprijatelja od Prijedora.

Jedan bataljon Sedme krajiške polubrigade ima zadatak da napadom na selo Sasinu i prekopavanjem ceste onemogući intervenciju neprijatelja iz log pravca i time obezbjedi leđa Prvoj krajiškoj u napadu na grad.

Iako sa velikim zakašnjenjem, bataljoni se privlače neprijateljskoj odbrani sa ciljem da se Prvi bataljon, po mogućnosti, neprimjetno provuče u grad izme-du rijeke Sane i željezničke pruge, a Drugi bataljon da ovlada željezničkim mos-tom i likvidira rovove i bun-kere na nasipu pruge, a zatim da oba bataljona raz-viju napad u gradu prema mostu na rijeci Sani.

Neprijatelj otvara jaku vatru, ali se pred odlučnim jurišom četa Prvog ba-taljona povlači, ostavlja protivtenkovski top na položaju i jakom, organizova-nom vatrom iz Kurbegovića zdanja i tvrdih kuća kod katoličke crkve nastoji da zaustavi naše borce. Drugi bataljon, ovladavši željezničkim mostom, likvidira neprijateljski otpor u bunkerima i rovovima na nasipu pruge i prodire u grad. I Drugi bataljon Četvrte krajiške brigade probija se u grad i prodire prema žan-darmerijskoj stanici i bolnici.

Poučene iskustvom iz Bosanskog Novog, jedinice Prve krajiške jurišaju bez zadržavanja, bez predaha, od bunkera do bunkera, od kuće do kuće, iz ulice u ulicu. Neprijatelj tuče artiljerijom i minobacačima i prelazi u protiv napade. U gradu je sve proključalo od pušcanc i mitraljeske vatre i eksplozija granata, mina i ručnih bombi. Borci privode 181 zarobljenika u štab brigade. Bliži se zora. Ot-por neprijatelja slabi. Bataljoni su već u blizini mosta na rijeci Sani. Domobrani se predaju. Sviče. Magla je gusla kao tijesto. Nenadano, kroz maglu, promiču si-luete 3-400 ustaša, nalijeću na štab brigade i napadaju brigadu s leđa, jer bata-ljon Sedme krajiške polubrigade nije uspio da obezbjedi pravac od Sasine. U gra-du je krkljanac. Domobrani se laćaju odloženog oružja. U magli se skoro ne zna ko i odakle bje. Borbom prsa u prsa borci Prvog i Drugog bataljona Prve kra-jiške i Drugog bataljona Četvrte krajiške brigade probijaju se iz okruženja i po-vlače se iz grada. I na lijevoj obali Sane bataljoni Seste krajiške NOU brigade mo-raju se povući pred napadom neprijateljskih pojačanja.

Iz Bosanskog Novog, preko Prijedora, u toku 12. decembra, neprijateljska posada u gradu pojačana je sa Trećim bataljonom 741. njemačkog grenadirskog puka, artiljerijom i tenkovima jednog tenkovskog bataljona 202. njemačkog sa-mostalnog oklopnog puka i jednom domobranskim jurišnom bojnom.

Ponovljenim napadima ni u slijedeće dvije noci Sanski Most nije oslobođen.

U trodnevnim borbama za Sanski Most brigada je ubila i ranila oko 250 ne-prijateljskih vojnika i oficira i zarobila 181 vojnika, dva oficira, pet podoficira i jednog Nijemca, a zaplijenila: jedan protivtenkovski top, dva minobacača, jednu haubicu, 180 pušaka, šest automata, pet pištolja i dosta drugog ratnog materijala. U tim borbama poginulo je 40, a ranjeno 88 boraca brigade.

Počela je četrdesetodnevna blokada Sanskog Mosta i gotovo svakodnevno odbijanje napada neprijatelja iz Ljubije, Prijedora, Banje Luke i Sanskog Mosta. Neprijateljski napadi, uzvodno s obje strane rijeke Sane, iz Ljubije i Prijedora, ne prestaju do kraja decembra.

Prvi i Drugi bataljon brigade blokiraju grad na desnoj obali rijeke, a Treći spriječava pokušaje Nijemaca, ustaša i domobrana da poprave prugu zii Sanski Most i 18. decembra, kod Topića brda, u blizini Prijedora, razbija jedan njemački

bataljon i tjeraga u hladne talase rijeke Sane. Zarobljeno je šest Nijemaca. 50 je ubijeno, a oko 30 se udavilo u Sani.

U januaru 1943. godine brigada i dalje odbija pokušaje prodora neprijatelja i/ Sanskog Mosta. Željeznička pruga Prijedor-Sanski Most porušena je u dužini od 12 kilometara.

Neprijatelju u Prijedor, željezničkom prugom iz Bosanskog Novog i Banje Luke, stižu znatna pojačanja. Siprema se četvrta neprijateljska ofanziva.

Noću između 9. i 10. januara, po dubokom snijegu i ljutom mrazu, brigada napada na željezničku stanicu Omatska. Nijemci i ustaše jačine bataljona pružaju žestok otpor. Zbog porušene pruge Banja Luka - Prijedor transporti neprijateljskih snaga za četvrtu ofanzivu kasne osam dana.

Sredinom januara na redu su borbe duž rijeke Gomjenice, zatim kod Topica brda i sela Gačana, Miljakovaca i Pejića sa Nijemcima, ustašama i domobranima. Brigada se povlači uzvodno, desnom obalom rijeke Sane. Noću, 18. januara, po slije naše uspješne blokade grada, koja je trajala četrdeset dana, neprijatelj ulazi u Sanski Most.

Za nešto više od sedam mjeseci od dana svog formiranja brigada je vodila oko 70 borbi, ubila 2.811. ranila 3.218, zarobila 1.964 neprijateljska vojnika i zaplijenila sedam haubica, pet protivtenkovskih topova, 15 minobacača, 25 teških mitraljeza, 79 puškomitfaljeza, 2.950 pušaka i velike količine municije i ratne opreme.

U tim borbama dalo je svoje mlade živote 415 drugova i drugarica, nestalo 26, a ranjeno 760 boraca.

Jake neprijateljske snage prodiru iz više pravaca na slobodnu teritoriju Bosanske krajine. Neprijatelj namjerava da prodorom iz Bihaća preko Bosanskog Petrovca za Ključ i dolinom rijeke Sane opkoli slobodnu teritoriju Podgrmeća, uništi narod i naše jedinice, a zatim opkoli Glavnu operativnu grupu sa Vrhovnim štabom, Centralnim komitetom i drugom Titom prilikom povlačenja snijegom zavejanim područjem od Bihaća do rijeke Neretve.

Naređenje štaba Pete krajiške NOU divizije Prvoj krajiškoj brigadi je jasno: »U visini s. Kamičak i s. Kozice spriječiti prodor neprijatelja iz Sanskog Mosta u pravcu Ključa i Bosanskog Petrovca.«

Prvu krajišku i Sedmu krajišku brigadu, obe sa po dva bataljona, napada 717. njemačka divizija ojačana sa dva artiljerijska diviziona, 53 tenka Prvog bataljona njemačkog 202. oklopnog puka, dva artiljerijska diviziona Drugog gorskog zdruza i ustaško-domobranskim jedinicama jačine od 12.600 vojnika.

Komandant 717. njemačke grenadirske divizije, general Dipold, planira da 20. januara sa jednim bataljonom 749. grenadirskog puka, uz podršku artiljerije, razbije naša dva bataljona, na lijevoj obali Sane, stvori mostobran, ubaci u borbu još jedan pješadijski i tenkovski bataljon, brzo prodre do Velagića i sa čitavim pukom (prvim ešelonom) do 12 časova zauzme Bosanski Petrovac, a da do 15 časova istoga dana, manjim dijelovima pješadije i tenkova i Vrtoče, a sa drugim ešelonom, 737. grenadirskim pukom, da zaposjedne i organizuje za kružnu odbranu prostoriju: Kamičak, Hozići, Velagići, Vrhpolje.

Od 20. do 27. januara pravac Sanski Most - Ključ i Sanski Most - Petrovac brane Prva i Sedma krajiška brigada sa po dva bataljona, a od 27. januara do 8. februara 1943. godine glavnina snaga Pete krajiške NOU divizije.

Noću, između 19. i 20. januara, prije svanuca. Drugi bataljon brigade prvi prelazi na lijevu obalu rijeke Sane, kod spaljenog drvenog mosta, u selo Vrhpolje i zaposjeda položaje za odbranu. Sa Drugim bataljonom brigade je i Prvi bataljon Sedme krajiške NOU brigade.

Prošla je not. Dvadeseti januar. Zabijelio je dan. Dolina Sane i njene pritoke Sanice pokrivena je gustom maglom. U bijelom nevidu Nijemci prelaze Sanu i

po dubokom snijegu, uz jaku podršku artiljerije, pokušavaju da ovladaju visovima kod Vrhpolja.

Prvi i Treći bataljon brigade nisu još prešli na lijevu obalu rijeke, ali zadatak se mora izvršiti. Neprijatelj ne smije proći. Prvi bataljon Sedme krajiške \OU brigade čvrsto drži položaje, a naš Drugi bataljon prelazi u protivnapad. Snijeg je prošaran mnogim krvavim tragovima. Frontalni napad Nijemaca je odbijen. Umukla je njemačka komanda »Forverei«.

Pod okriljem magle Nijemci prelaze pritoku Sane, rijeku Sanicu. i frontalnim udarom i udarom u lijevi bok bataljona nastoje da ovladaju visovima kod Vrhpolja. Bataljon juriša. Nijemci se povlače, ali ponovo kreću u napad. Artiljerija i minobacači podržavaju njihov i frontalni i bočni napad. Na lijevom krilu bataljonaje vođ Dragiša Solomuna. Meci i geleri ubijaju, ranjavaju, a i ranjenici ostaju u borbenom stroju, gađaju u neprijatelja dok im magla, zauvijek, ne pomuti pogled.

Iz voda gine 13 drugova sa komandantom Dragišom Solomunom, ostali su borci ranjeni, jednom ili više puta, a samo je pet boraca nepovrijeđeno. Hrabri komandir Dragiša sa svojim palim drugovima ostaje na mrtvoj straži u pitomoj dolini rijeke Sane i Sanice, a bataljon se, pod borbom, povlači na liniju Kamičak - Peći.

Dan je miran. Poslije haosa iz prethodnog dana zavlada la je duboka, nijema, bijela tišina.

Noću, 24. januara, Prvi bataljon smjenjuje Drugi bataljon na položajima, odbija napade Nijemaca kod sela Peći, a Treći bataljon brigade, po naređenju komandanta Prvog bosanskog korpusa, Koste Nada, kreće za selo Eminovce da sa Šestom krajiškom NOU brigadom spriječi prodor Nijemaca i ustaša iz Sanskog Mosta prema Lušci-Palanci i Grmeču.

Prvi bataljon, poslije uzastopnih juriša Nijemaca, podržavanih artiljerijskom vatrom, povlači se prema Ratničkom kamenu. Trinaest poginulih drugova ostaju na položajima kod sela Peći koje su branili do posljednjeg daha.

Veoma je teško. Treba biti i od čelika jači; danju odbijati napade Nijemaca, a noću ih napadati. Pred nezadrživim noćnim napadom Prvog i Drugog bataljona neprijatelj se povlači, ostavlja oružje i zaustavlja se tek kod Vrhpolja na devet km od sela Peći. Sutradan neprijatelj nije sposoban za napad, a brigada zaposjeđa položaje na Paunovcu i Cigelju, prema Bravsku i Bosanskom Petrovcu.

Dvadeset prvog januara 1943. godine Treći bataljon brigade i Prvi bataljon **Seste** krajiške NOU brigade, po velikoj hladnoći, u oštroj borbi duž puta Sanski Most - Lušci-Palanka, razbijaju napade Drugog ustaško-domobranskog zdruga. 1 slijedećeg dana razbijeni su neprijateljski napadi, a 23. januara, zbog velikih gubitaka. Drugi ustaško-domobranski zdruk nije sposoban za borbu.

U takvoj situaciji komandant 717. njemačke grenadirske divizije odlučuje da **C**rivremeno, hitno prebaci svoj 737. puk sa pravca Sanski Most - Ključ sa jednim bataljonom 749. puka i tenkovskim bataljonom bez jedne čete na pravac Sanski Most - Lušci Palanka, da razbije naše snage na lom pravcu, omogući prodor ustaško-domobranskim snagama prema Bosanskoj Krupi i ponovo vrati svoje snage na pravce Sanski Most - Ključ, Sanski Most - Bosanski Petrovac.

Dvadeset peti januar. Od hladnoće i dah se ledi, a koža na prstima lijepi se za čelik oružja. Napad Nijemaca i ustaša počinje jakom artiljerijskom vatrom i bombardovanjem iz aviona. Na snježnoj bjelini naših položaja, uz zaglušnu buku i zavijanje njemačkih »štuka«, niču mnogi crni lijevci od eksplozije. Nijemci i ustaše bjesomučno, cijeli dan. bez prestanka kidišu na naše položaje, naročito na položaje Trećeg bataljona, ginu i, ne mareći na svoje velike gubitke, uspijevaju da ovladaju Miljevićima, Durđevićima i Sluparima, zaseocima sela Eminovaca.

Istoga dana, oko osam časova uveče. Treći bataljon Prve krajiške i Prvi bataljon Seste krajiške kreću u napad. U jurišu su i zamjenik komandanta Trećeg

bataljona Mirko Zec i zamjenik političkog komesara Drago Đukić. Dvije bojne Drugog ustaško-domobranskog zdruga izbačene su iz stroja. Ubijeno je 60 neprijateljskih vojnika, ranjeno oko 150, zarobljeno 12, a zaplijenjena su četiri skoka topa, jedan protivtenkovski top, 13 minobacača, 12 teških mitraljeza, 40 puškomitraljeza, 10 automata i veliki broj pušaka.

U napadu, na čelu najhrabrijih su nezaboravni komandiri čete Nikola Kerkez i desetar Branko Suria.

Drug Tito pohvaljuje naš Treći bataljon za hrabro držanje i uspjeh na Emi-novcima.

Do početka februara bataljon danju odbija, a noću preduzima napade na neprijatelja i znatno usporava njegova dejstva.

Paunovac je prelijep. Lijepo mu je i ime. Na zubalom suncu, na borovima i jelama, snježne (citine) blistaju kao drago kamenje. Na krivudavoj cesti prevoja deo snijeg pokriva oborena stoljetna stabla. To su naše protivtenkovske prepreke.

Prva krajiška NOU brigada bez Trećeg bataljona je na ležištu odbrane Pete divizije na liniji Paunovac - Cigelj sa zadatkom da odsudnom odbranom u sadejstvu sa Prvim bataljonom Sedme krajiške, koji brani položaje desno od Prve krajiške brigade kod sela Vojića, a kasnije i sa bataljonima Četvrte krajiške NOU brigade, ne dozvolji prodor neprijatelja pravcem selo Velagići - Bravsko - Bosanski Petrovac.

Zadatak je veoma težak. Na položajima pod vedrim nebom, sa Prvim i Drugim bataljonom brigade treba zaustaviti napade 717. njemačke divizije podržane sa dva artiljerijska diviziona, avijacijom i tenkovima jednog bataljona 202. njemačkog samostalnog oklopnog puka.

Ziva se spušta i ispod dvadesetog podeoka. Borci su umorni. Noge u raskvašenim opancima otiču. Javlja se i neka, nama nepoznata, podmukla bolest koja oduzima moć i bez metka obara s nogu.

Preteško je. Po danu, zasjedama i protivnapadima treba izdržati i odbili napade daleko nadmoćnijeg neprijatelja, a noću, mokri, promrzli, napadali ga, ne dati mu mira i onesposobiti ga za borbu.

Nijemci nikad ne znaju gdje su naše zasjede. Kreću se polako, oprezno, pipavo, u streljačkom stroju, gube u vremenu i nalijeću na naše zasjede i frontalno, i bočno, i iz pozadine, tamo gdje se najmanje nadaju.

Dvadeset sedmi januar 1943. godine. Dan počinje neprijateljskim artiljerijskim udarom, bombardovanjem i zaglušnim zavijanjem deset neprijateljskih »štuka«. Na bijelim padinama Paunovca i Cigelja oko 2.000 tamnih mrlja postaju sve veće.

Borci čekaju iza debelih bukava. Na položaju su i svi članovi štaba Prve krajiške, politodjela i štabova bataljona. Mora se po svaku cijenu izdržati. Naš protivtenkovski top ispaljuje posljednjih 19 granata. Tenkovi su zaustavljeni. Nijemci bjesomučno napadaju, padaju, ginu i ponovo jurišaju, a u sumrak izvlače mrtve i ranjene i povlače se u selo Ramiće.

Između 27. i 28. januara u Ratnicima je zanoćio kompletan njemački puk sa tenkovima. Poslije teške borbe umoran neprijatelj predaje se snu. U sivoj bjelini noći borci Prvog i Drugog bataljona privlače se trošnim kućama, ubacuju bombe kroz prozore i vrata. Na čelu Prvog bataljona je neustrašivi vodnik Miloš Derelić sa 30 bombaša. Nijemci, neobučeni, izlijeću iz kuća i bježe. Borci vade zatvarače topova, razbijaju nišanske sprave, tu su i tenkovi bez posada, ali niko od boraca ne umije da vozi tenk. a nema ni eksploziva za njihovo uništenje. Gubici Nijemaca su veliki. Poginuo je i komandant njemačkog tenkovskog bataljona, potpukovnik Fon Gejzo, jedan od onih koji su na Piskavici, Kozari, Bosanskom Novom i Sanskom Mostu ubijali i tenkovima gazili naše borce.

Noćnim napadom u Ramićima razbijen je jedan bataljon 749. njemačkog puka. Ubijeno je oko sto, zarobljeno 15 Nijemaca i dva legionara, a zaplijenjeno 30 pušaka, dva puškomitraljeza, 120 ručnih bombi, dosta municije i ratne opreme.

U depeši komandanta 749. grenadirskog puka od 28. januara komandantu 717. njemačke divizije piše: »Noćnim napadom partizana puk je razbijen i kao takav nesposoban za borbu.

Nastalo je zatišje. Već tri dana Nijemci se ne pojavljuju.

U noćnom napadu brigade u selu Ramićima kao i ranijim noćnim napadima sadejstvovala je i naša Četvrta krajiška NOU brigada demonstrativnim napadima na neprijatelja u Vojnicima i Velagićima, vezujući za sebe jedan dio neprijateljskih snaga, a kasnije i razbijanjem napada neprijatelja koji su imali za cilj da ugroze desni bok Prve krajiške brigade na Paunovcu.

Trideset prvog januara, na savjetovanju u Vrhovnom štabu u Drvaru, drug Tito je ovim riječima odao veliko priznanje Krajišnicima:

»Krajiški borci zauzimaju jedno od prvih mjesta, kako po svom junaštvu, tako i po svojoj izdržljivosti. Naše krajiške brigade izvršavaju bez pogovora i najteže zadatke.«

Do 5. februara neprijatelj svakodnevno napada, a 5. februara počinje novi, najteži napad. Borci čule, a Nijemci su već na dvadesetak metara. Naređenje je jasno: »Nijedan metak ne smije promašiti!« Ručne bombe su spremne. Čuje se komanda: »Paljba, bombe!« Prvi napad je odbijen. Nijemci padaju, ali ponovo kreću naprijed. Borbom prsa u prsa, metkom, bajonetom, kundakom, šakama, nohtima i zubima, neprijatelj je zaustavljen i odbačen. Cijeli dan smjenjuju se napadi i protivnapadi, a u sumrak Prvi bataljon udarom u bok i pozadinu primorava Nijemce na odstupanje.

U pomoć Prvoj brigadi stiže i Četvrta krajiška brigada. Prva je pomjerena ulijevo, na položaje Biljanić - Rankovac, a Četvrta prima položaje Paunovac Cigelj. Treći bataljon iz Eminovaca kreće u sastav brigade.

Prvi bataljon zarobljava jednog Nijemca. Nijemac je progovorio. Sprema se do tada najjači neprijateljski napad. Nijemcima je rečeno da odstupanja nema. Sutradan položaji prelaze iz ruku u ruke. Naročito je teško kod Drugog bataljona. Neprijatelj dovlači pojačanja, ali se ipak mora povući, a sutradan tenkovi 7. SS »Princ Eugen« divizije prodiru od Bosanskog Petrovca do Bravska u pozadinu položaja brigade. Zadatak je izvršen. Od Sanskog Mosta do Bosanskog Petrovca neprijatelj nije stigao za dan, kako je planirao, već mu je trebalo punih 19 dana. S teškim naporom brigada se između neprijateljskih tenkova povlači preko ceste. Noć je, neke ćete gube orijentaciju, kreću se ukrug, ali ipak stižu u selo Crkveno. Devetog februara stiže i Treći bataljon brigade.

U Crkvenom je zbjeg. Narod se povlači pred velikim zlom. Mladići i djevojke popunjavaju prorijedenu brigadu. Liudi dijele sa vojskom proju, zobenicu i posljednju ovcu. Kn toplije struji u tijelima boraca. Održavaju se partijski sastanci, sastanci SKOJ-a i četne konferencije i ocjenjuje krvavo stečeno iskustvo.

Petnaestog februara komandant Pete krajiške NOU divizije Slaxko Rodić i politički komesar Ilija Došen vrše smotru brigade. Brigada kreće u Centralnu Bosnu da borbom privuče znatnije snage Nijemaca, ustaša i domobrana i time olakša izvršenje zadatka Glavnoj operativnoj grupi Vrhovnog štaba.

Naređen je pokret. Krupan snijeg natapa odjeću. Sedamnaesti je februar, sviće. Preko oborenih stabala i na brzinu sastavljenog spiava brigada prelazi brzi, ledeni Vrbas. Po snježnoj pustoši, kod sela Baljvina, ispod planine Čemer-nice, pružila se brigadna kolona. U prvom sudaru, kod Skender-Vakufa i sela Grabovice, Bastaja i Bokana, četnici bježe.

U Skender-Vakufu, pred osnovnom školom, 19. februara, pretežno od om-ladinaca, formiran je i Četvrti bataljon brigade. Od 417 boraca Četvrtog bataljo-

na 107 je žena i djevojaka. Komandant bataljona je Trivun Pratica, politički komesar Gojko Kusunjić, zamjenik komandanta Gojko Trikić, a zamjenik političkog komesara Vlado Petrović.

U bolnici je mnogo ranjenika, a tifusara još više.

Sa brigadom je i Četvrti krajiški NOP odred koji dobro poznaje prilike u Centralnoj Bosni.

Stab brigade sa štabom Četvrtog odreda obrazuje dvije grupe bataljona: Prvu od Drugog i Četvrtog bataljona brigade i Prvog bataljona odreda sa zadatkom da prebaci brigadnu bolnicu u selo Očaus, da je hrani i brani, i drugu od Prvog i Trećeg bataljona brigade i Drugog bataljona odreda da stalnim manevrima i napadima, na širem području Srednje Bosne, zbunjuje, privlači, vezuje i uništava neprijatelja radi zaštite bolnice.

Epidemija tifusa hara brigadom i odredom. Borci padaju kao snoplje.

Druga grupa bataljona kreće se sa štabom brigade i napada ustaše u selu Komušini. četnike u selu Pribiniću, zarobljava komandira četničke čete. ruši mostove na pruži za Teslić. razbija kod Komušine udruženi napad domobrana, četnika, ustaša i Nijemaca, likvidira četničko-ustašku posadu u selu Buletiću i čisti selo Meljinu od ustaške milicije.

Trinaestoga marta bataljoni druge grune napadaju Tešanj. Tri stotine ustaša nalaze zaklon i spas u zidinama stare, srednjovjekovne tvrđave. Zaplijenjeno je nešto municije, dosta hrane i stoke. Nema predaha. Grupa razbija ustašku miliciju u selu Perko ićima i ponovo četničke jedinice u selima Buletiću i Pribiniću koje spremaju napad na bolnicu u Očaušu i razbija 500 četnika u selu Perkovićima. Stalnim pokretima i napadima osujećena je namjera četnika da napadom na bolnicu pokolju bolesnike i ranjene drugove.

Napad je najbolja odbrana. Drugi bataljon napada dva četnička bataljona Milića Arsenica i upada u selo KJupc. Četnici bježe u Teslić, a njihov komandant, zloglasni Lazo Tešanović, go i bos jedva uspijeva da živ pobjegne Krajišnicima.

Osamnaestog marta kod sela Blatnice odbijen je napad dvije satnije domobrana iz Teslića. Ustaše, četnici i domobranci koncentrišu znatne snage u selima Buletiću i Pribiniću za napad na brigadnu bolnicu, okupljenu u selu Očaušu. Prvi i Drugi bataljon kreću u napad na četničku grupu Rade Radica, u rejon sela Maslovara. Četnici se povlače bez borbe. I četnici iz Manjače se povlače. Demoralisani. vraćaju se preko Vrbasa u Manjaču.

U Centralnu Bosnu stiže i Deveta krajiška NOU brigada.

Četnici se izmiču, bježe, ljigavi su, neuhvatljivi. Zato štab brigade sa štabom odreda i štabom Desete krajiške brigade obrazuje četiri udarne grupe na prostoru sela Buletića, Pribinica, Maslovara, Vrbanjaca, Orahovca, Gologa Brda. Skender-Vakufa i Zivinica. Ila bi ih nekako natjerao da prime borbu, da se uhvate u gvožđa.

Razbijeni četnici izbjegavaju uništenje povlačenjem preko sela Baljvina i planine Cemernice u rejon sela Javorana.

Slab brigade donosi novu odluku. Formirane su tri grupe za izvođenje koncentričnog napada na četnike u selu Javoranima. Četnici bježe ka selu Jošavici i Banjoj Luci.

Dvadeset deveti mart 1943. godine. U dolini rijeke Vrbanje je ožujilo, ali voda je hladna. Potrebna nam je hrana, a posebno municija. Kotor-Varoš brani 500 domobrana i nešto Nijemaca. Za uspjeh potrebni su iznenađenje, brzina, jednovremenost i odlučnost napada. Borci Drugog bataljona, zasukanih nogavica, gaze ledenu Vrbanju, iznenađuju neprijatelja, ali ostale jedinice kasne. Zarobljeno je 29 neprijateljskih vojnika i zaplijenjeno nešto municije.

Treći bataljon brigade kod sela Jekotine razbija domobransku bojnu, koju bombardovanjem podržava osam aviona, ranjava i ubija 50, a zarobljava 20 domobrana. Prvi i Treći bataljon svakodnevno odbijaju napade ustaša i domobra-

na u širem rejonu sela Vaganca i Cukovca. a Drugi i Četvrti bataljon neprekidno štite brigadnu bolnicu.

Nevidljivi neprijatelj nemilosrdno hara Prvom krajiškom brigadom. Pet stotina boraca, članovi štaba brigade, članovi štabova bataljona i komandiri četa boluju od tifusa. Bezbrojni, manji i veći, raznobojni krugovi mute mozak i staklaste oči boraca. Ali ni tifus, ni teške borbe, ni još teži pokreti brigadne bolnice ne mogu da pokolebaju borce brigade; ne žale se ni da su gladni, ni umorni, ni da im je teško, iako žive od vazduha i vode i malo projina brašna.

Lijekova nema, hrane je vrlo malo, municije još manje, a opasnost od bombardovanja iz vazduha i napada udruženih četnika. Nijemaca, domobrana i ustaša na bolnicu je sve veća. Treba naći najbolje mjesto za smještaj, odbranu i ishranu bolnice dok ne prođe mora.

Malo je boraca još zdravo, a svakim ih je danom sve manje. U brigadnoj bolnici pored teških ranjenika leži i oko 500 tifusara, a veći broj lakih ranjenika je u četama.

Početkom aprila teško pokretna brigada, preko Petrova Polja, prebacuje bolnicu iz sela Očauša u selo Korićane. Četnike privlači krv ranjenika i buncanje tifusara, ali ne smiju bliže.

Dobri naši seljani u Korićanima dali bi sve, ali nemaju gotovo ništa. Pet stotina ustaša i domobrana iz Kotor-Varoši i 300 četnika iz sela Javorana kreću u napad na bolnicu u Korićanima. Drugi i Treći bataljon ubacuju se neprijatelju iza leđa. Iznenadene ustaše i četnici panično se povlače. Devet dana je mir. Samo ponekad tuče artiljerija i dolijeću neprijateljski avioni. Selo Meljina je gotovo jedini izvor mršave hrane za brigadnu bolnicu.

Neprijatelj kreće iz Jajca. Drugi bataljon je na položaju. Poslije polučasovne borbe neprijatelj se u žurbi povlači prema Jajcu, a poslije nekoliko dana, u višecasovnoj borbi, kod sela Vitovlja, bataljon primorava Nijemce da se vrate u Turbe.

Veliki je petak, 24. april. Izdajnici Rade Radić i Lazo Tešanović sa oko 700 četnika privlače se bolnici u Korićanima i napadaju ostatke Drugog bataljona na Lisini. Situacija je kritična. Zdravi borci i mještani evakuisu bolesnike i ranjenike iz sela u šumu. Komandir Prve čete Prvog bataljona. Ljubomir Jajcanin Bijeli, zamjenik političkog komesara čete Dušan Bjeljic i komandant Četvrtog krajiškog odreda Stevo Samardžija sa dijelovima svog Prvog bataljona jurišaju na čelnike na čelu svojih boraca. Dijelovi Trećeg bataljona, preko vrleti iznad rijeke Ugra, zabacuju se neprijatelju iza leđa. Čelnici se u panici povlače ostavljajući 40 mrtvih i osam teško ranjenih, dva minobacača, dva puškomitraljeza, 40 pušaka i više sanduka municije.

Prvi maj. Bolnica je spašena od pokolja. Snijeg kopni, tifus prolazi, cvjetaju livade, beharaju vočke. Bolnica je prebačena u Siprage. Članovi štaba brigade se oporavljaju od bolesti. Glavnina brigade progoni četnike u selu Jošavei i gotovo pola mjeseca vodi borbe sa ustašama i Nijemcima koji im dolaze u pomoć.

U drugoj polovini maja, u Centralnu Bosnu, sa Petom krajiškom divizijom dolaze Ivo Lola Ribar, Rato Dugonjić, Vlado Popović, Arso Jovanović i komandant Prvog bosanskog korpusa Košta Nad. Slavko Rodić postavljen je za komandanta Drugog korpusa, a Milutin Morača za komandanta Pete krajiške divizije.

Najzad sinulo je sunce. Prošla je mora.

Kolone su oživjele. Jedra, poletna pjesma i veseo cik i vrisak mladosti nose brigadu u nove borbe. Divizija kreće u Istočnu Bosnu, u pomoć Glavnoj operativnoj grupi Vrhovnog štaba, koja bježe istorijsku bitku na Sutjesci i Zelengori.

Dvadeset drugi maj. Iz sela Serica brigada se, u sastavu divizije, spušta do sela Nemile na rijeci Bosni. Kiša neprekidno lije kao iz kabla. Rijeka Bosna je nabujala. Neprijatelj je povadio podnice i ubitačnom vatrom ne da prići mostu.

U zoru, po naređenju štaba divizije, brigada se povlači koritom pobješnjelog, nabujalog potoka koji nosi konje i ljude.

Granulo je sunce. Brigada kreće u nove borbe. U selu Vitovlju razbijena je jedna neprijateljska bojna. Neprijatelj ostavija mrtve. Zarobljena su 32 legionara.

Dvanaesti jun. Prva i Četvrta krajiška brigada u sastavu Pete divizije kod sela Brvanjaca i Božikovaca iznenaduju u pokretu jedinice 373. njemačke divizije. Brigada ubija 50, ranjava 40 i zarobljava 15 Nijemaca. U toj borbi gine jedan od najhrabrijih starješina brigade, nezaboravni vodnik Prvog bataljona, Miloš Deretić.

Brigada prelazi komunikaciju Travnik - Jajce. Pokret je brz, dug i naporan. Treba što prije stići u rejon planine Bitovnje, do Fojnice, Kreševa i Kiseljaka, biti prisutan na pruži Sarajevo - Mostar, da bi se prihvatio dio snaga Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba poslije proboja neprijateljskog obruča na rijeci Suljesci i planini Zelenjgori. Brigada bez borbe oslobađa Fojnicu i Kreševo.

Osamnaestog juna Prvi bataljon odbija pokušaj prodora brojnih neprijateljskih snaga od Kiseljaka prema Kreševu, a dva dana kasnije razbija jak napad neprijateljskih snaga iz Kiseljaka, Sarajeva i garnizona iz doline rijeke Bosne. Neprijatelj se povlači. Ubijeno je i ranjeno oko 150 neprijateljskih vojnika, a sljedećih dana brigada iznenaduje neprijateljske kolone kod Kiseljaka, Visokog i Kobilje glave u blizini Sarajeva i nanosi im gubitke.

Dvadeset četvrtog juna radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« javlja o slomu Pete neprijateljske ofanzive i proboju Glavne operativne grupe sa Vrhovnim štabom. Peta krajiška divizija sa Prvom i Četvrtom krajiškom brigadom i grupom bataljona po zadatku kreće u susret snagama Glavne operativne grupe u Istočnoj Bosni.

Zadatak brigade je jasan. Treba likvidirati neprijatelja u Kaknju i selima Doboj i Čatićima i obezbijediti prijelaz preko rijeke Bosne.

Kao i uvijek, noć je saveznik brigade. Bombaši Prve čete Prvog bataljona, komandira Ljubomira Jajčanina Bijelog. Branko Gerdijan, Boris Abramović, Branko Jerković, Ante Zepčić. Ostoja Đurić, Ferid Mujkić i Kamenko Vujinović sa hrabrim vodnikom Mićom Jakovljevićem preplivavaju rijeku Bosnu i sa boricima čete komandira Miloša Svonje i političkog Komesara Dušana Kecmana iznenaduju neprijatelja i osvajaju bunkere na mostu. Cijele noći vodi se žestoka borba za rudnik Kakanj i sela Doboj i Čatiće.

Podne je. Jaka eksplozija pet sanduka dinamita odjekuje dolinom rijeke Bosne. Kroz oblak dima i prašine, iz minirane popove kuće. krvavi i ošamućeni izlaze i predaju se preživjeli neprijateljski vojnici i njihov zapovjednik. Slomljen je otpor neprijatelja u Kaknju.

Trideset boraca Drugog bataljona sa komandantom Cvijom Mazalicom na čelu, pod zaštitom noći, miniraju stubove željezničkog mosta na rijeci Bosni u selu Doboju i ruše ga. Posade tri velika bunkera se predaju.

Četvrti bataljon osvaja Čatiće, pali drveni most. ruši prugu i zaustavlja blindirani voz.

Zadatak je izvršen. Ubijeno je 30, a zarobljeno 113 vojnika i oficira, zaplijenjen vagon eksploziva, veće količine odjeće, obuće i namirnica, uništena električna centrala, tri mosta i drugi objekti, porušena pruga i zarušena rudarska okna. Uništenjem postrojenja rudnika uglja, električne centrale i rušenjem pruge i željezničkih mostova paralizovana su industrijska postrojenja u dolini rijeke Bosne.

Vrhovni štab pohvaljuje Prvi bataljon za podvig na Kaknju. U oslobođenom Kaknju, na zboru, rudarima govori Ivo Lola Ribar, a poslije zbora u brigadu je ušlo oko dvadeset rudara.

Put preko Kaknja za Istočnu Bosnu je otvoren. Peta divizija kreće u susret drugu Titu i proleterima.

Šestoga jula Prva i Četvrta brigada vode tešku borbu sa neprijateljem na Zvi jezdi planini, a idućeg dana, iznad sela Ravne, brigada opkoljava jedan bataljon Drugog puka 7. SS »Princ Eugen« divizije. Doliće 27 aviona iz pravca aerodroma Rajlovac, kruže, mitraljiraju, bombarduju. Opkoljeni Nijemci se probijaju iz obruča u pravcu V'areša, a borac Četvrtog bataljona Drago Talić, kivan na avione, kaže komandantu brigade: »Da ih je nekako zapaliti.« Ta misao bila je prva iskra koja će mjesec dana kasnije zapaliti neprijateljske avione na aerodromu Rajlovac.

Tri dana docnije brigada razbija četnike u rejonu Čemerna, a idućeg dana ruši i željezničke pruge od Srednjeg i Podlugova do Ivančica. Do odluke štaba Pete divizije o povlačenju preko rijeke Bosne brigada vodi neprestane borbe sa Sedmom domobranskom pukovnijom.

Šesnaestog jula, u toku našeg pokreta prema rijeci Bosni, u šumi na položaju iznad Breze, neprijateljski avioni, cijeli dan, u naletima, bombarduju brigadu mnoštvom malih bombi protiv živih ciljeva a. Od bombardovanja gine omiljeni zamjenik političkog komesara Drugog bataljona, Mića Knežević.

Noću između 16. i 17. jula brigada kod Visokog i Podlugova prelazi rijeku Bosnu, ruši željezničku prugu prema Sarajevu i Visokom, likvidira u Podlugovima otpor 70 domobrana i zaustavlja blindirani voz iz pravca Sarajeva Brigada je ponovo u rejonu Kiseljak - Fojnica - Kreševo - Kobilja glava.

Slijedećeg dana, na komunikaciji kod Han-Ploča, zapaljeno je 20 neprijateljskih kamiona. Slijedi napad brigade na Kiseljak. Neprijatelj se povlači. Nijemci iz Sarajeva kreću u napad na položaje Trećeg bataljona kod rijeke Lepenice. Po lijepom danu. u zreloom žitu, borci čekaju da Nijemci pridu na nekoliko metara. Čuju se komande komandira čete Branka Surle i komandanta Trećeg bataljona Mirka Zeca: »Paljba!« Vatra 27 puškomitraljeza kosi, Nijemci padaju kaosno. Za nekoliko minuta ubijena su 84, ranjeno 35, a zarobljena četiri Nijemca. Zaplijenjena su i dva protivtenkovska topa

Već tri dana traje zatišje. Neprijateljski avioni samo izviđaju, a 22. jula brigada razbija koncentričan napad pet domobranskih satnija iz Kiseljaka, Han-Ploča i Tarcina, zatim napada neprijatelja na Čubrenu i vodi veoma tešku borbu sa neprijateljem koga podržava i čela lenkova. Neprijatelj po cijeni od 40 mrtvih i ranjenih u sumrak ulazi u Kreševo, ali se odmah i povlači. jer ne smije zanoćiti.

Do 4. avgusta brigada ruši željezničku prugu Sarajevo - Mostai na više mjesta. Akcije su učestale. Kod željezničke stanice Raštelica neprijateljski blindirani voz nalijeće na srušen željeznički most. a teretni voz se survava niz duboki nasip.

Trećeg i 4. avgusta brigada učestvuje u pružanju prihvata Trećoj i Sedmoj krajiškoj brigadi poslije proboja iz obruča pete neprijateljske ofanzive.

Od napada brigade na Kakauj neprijateljska avijacija ne miruje - svakodnevno visi nad glavama boraca.

Noću između 9. i 10. avgusta 1943. godine komandiri četa izdvajaju iznemogle i slabije drugove, komoru i teže naoružanje, jer će pokret i akcija bili naporni, ali niko od boraca neće da ostane: ne znaju, ali osjećaju da će akcija brigade biti izuzetna.

Trčecim korakom, bez predaha, cijele noci, zaobilazeći naselja i lavež pasa, nećujno i neprimjećeno. prije zore i bijela dana brigada stiže u stoljetnu šumu iznad Ilijaša, a zatim, poslije podne, zbijena kolona boraca, maskirana velikim zelenim granama, preko golog, nepošumljenog zemljišta, kao pokretna zelena živa, neprimjećena sa željezničke pruge i ceste, približava se neprijateljskom aerodromu u Rajlovcu.

Pripreme i pokret izvršeni su u punoj tajnosti, jer je Rajlovac osinje gnijezdo sa jakom vlastitom odbranom i branjeno mnogim uporištima na komunikacijama Sarajevo - Visoko i Sarajevo - Kiseljak, krstarenjem tenkovskih i drugih patrola, stalnim pokretom neprijateljskih kolonaria komunikacijama i direkt

nim naslonom na Sarajevo, najveći neprijateljski garnizon li Busni i Hercegovini.

Borci već znaju za napad na aerodrom, od uzbuđenja ne osjećaju umor, prelaze rijeku Bosnu, gaze rijeku Miljacku i kao vior uskaću u neprijateljske robove. Žičane i minske prepreke, bunker i rovi, topovi i reflektori sa Lemezova brda, blindirani voz i pomoć iz Sarajeva - ništa ne može da spriječi borbe u uništavanju neprijateljskih aviona.

Noć je. Neprijatelj osvjetljava aerodrom reflektorima i paljenjem slogova sijena. Iz zapaljenih aviona, visoko u nebo, veličanstveno se dižu, propinju i sustižu stubovi blještavog, bjeličastog, plavkastog i ljubičastog plamena; to borci Prve krajiške brigade šalju plamene pozdrave svom Vrhovnom komandantu drugu Titu i proleterima.

Te nezaboravne noći. dok su izvršavali zadatak, ginu Gojko Anionic, Dušan Berić, Obrad Gvozdenović i Mile Vidović, a prilikom prelaska preko rijeke Bosne nestaje Dušan Josipović. Sedam drugova i drugarica je ranjeno. Komandir čete, Ljubomir Jajčanin Bijeli, u nekoj noći, briše rukavom suze za Gojkom Anionicem, najboljim mitraljescem Prvog bataljona. Ranjen je u glavu i Gojkov najbolji drug, jedan od najhrabrijih bombaša u brigadi, Boris Abramović. Komandir voda Mile Vidović hoće da zapali još tri aviona kod hangara i gine, a Šerifa Zjakić. zaboravljajući sebe. hita da pomogne komandiru i - pada.

U napadu na Rajlovac i okolna uporišta uništena su 34 aviona, oštećen oklopni voz, a u Podlugovima uništeno šest lokomotiva, 70 vagona, nekoliko mostova, zapaljeno više vagona namirnica i opreme i porušena željeznička pruga na više mjesta.

Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« objavljuje vijest: »Noću između 10. i 11. avgusta 1943. godine, naša slavna Prva krajiška brigada pod komandom Vojce Todorovića, poslije žestokih okršaja, zauzela je jedan od najvećih aerodroma u Jugoslaviji, aerodrom Rajlovac u Sarajevu.

Borci Prve krajiške uništili su 34 njemačka aviona, i to: IS bombardera tipa Dornier, četiri aviona tipa »Junkers«, pet aviona tipa »Blenhajm«, jedan transportni i šest aparata raznih tipova.

Brigada je čitavu noć vodila borbu za Sarajevsko polje koje su Nijemci osvjetljavali reflektorima i paljenjem sijena tako da je čitavu noć bilo svijetlo kao po danu.

Pojačanja koja su postala iz Sarajeva nisu mogla da zaustave naše borbe. Ni oklopni voz. koji je naišao na minu. nije mogao da spriječi naše borbe u izvršavanju njihovog zadatka.

Za izvanredan borbeni podvig, uspješan napad na aerodrom Rajlovac, brigadu pohvaljuje Vrhovni komandant drug Tito slijedećim riječima:

Vrhovni štab NOV i POJ izražava svoju zahvalnost borcima, komandirima i političkim komesarima Prve krajiške brigade za junaštvo i hrabro postrtovanje pri izvršavanju svoje borbene zadaće.

Uništenje aviona na aerodromu Rajlovac djelovalo je kao grom iz vedra neba na njemačku i ustašku propagandu koja je poslije pete neprijateljske ofanzive tvrdila da su naše snage uništene, a sa oduševljenjem je primljeno u narodu i svim našim jedinicama.

Napad na aerodrom Rajlovac posebno pokazuje kako se u brigadi radala, cijnila i realizovala stvaralačka inicijativa koja je izvirala iz svijesti boraca i stajališta, osnovnih nosilaca svih naših pobjeda u NOR-u, i odlučnost da se, pod rukovodstvom druga Tita i naše Partije, bore za slobodu i nezavisnost naše zemlje.

Plavo nebo nad našim glavama je tiho. Nema neprijateljskih aviona. Preko Bilovne planine brigada stiže u dolinu gornjeg toka Vrbasa, učestvuje u borbama kod Gornjeg Vakufa i na prevoju Makljen sprečava prodor jačih neprijateljskih snaga od Prozora prema Bugojnu.

Slijede novi pokreti i borbe kod Travnika. Krajem avgusta brigada napada neprijatelja u Vitezu, a zatim neprijateljska uporišta na željezničkoj pruzi od Bile do Busovače, ruši i minira željezničku prugu i most, zarobljava 64 neprijateljska vojnika, a polovinom septembra napada neprijatelja u Turbetu, vrši demonstrativan napad na neprijateljski garnizon u Travniku, ovladava neprijateljskim rovovima i bunkerima na padinama Vilenice, upada u Dolac, uništava blindirani voz i voz iz Turbeta, razbija napad kolone neprijateljske pješadije i čete tenkova iz Travnika, izbacuje iz stroja 70, a zarobljava 88 neprijateljskih vojnika.

ff

Bilo je svježe jutro krajem avgusta 1943. godine. Umorni, neispavani, vlažni od rose, vraćamo se sa napada na Vitez. U štab brigade stiglo je naredenje iz divizije da se javim u Vrhovni štab u Jajcu. Čitam naredbu. Pred očima iskaču mi i igraju slova. Postavljen sam na novu dužnost - u Četvrtu krajišku diviziju. Iz sasušenog grla ne izlaze riječi. Oči me ne slušaju. Izlazim na svjež vazduh da obuzdam suzu; sramota je da je vide meni toliko dragi drugovi i i drugarice. Teška srca odlazim iz Prve krajiške brigade, prvenca i ponosa naroda Bosanske krajin, ali u meni ostaje njena snažna, vjerna i živa slika, neizbrisivo drago sjećanje na mnoge poginule, ranjene i žive drugove i drugarice i neponovljivo, divno i breno drugarstvo iz mnogih minulih pokreta, borbi i pobjeda.

Stevo Rauš postavljen je za komandanta brigade, zamjenik mu je Borko Arsenić, Mlado Marin ostaje politički komesar, a nešto kasnije za zamjenika političkog komesara postavljen je Raja Nedeljković.

Ljubomir Jajčanin Bijeli na čelu je Prvog bataljona, a Jusul Imaniović Juso postavljen je za političkog komesara Drugog bataljona brigade.

Brigada kreće na izvršenje novih borbenih zadataka. Nareden je pokret.

U sastavu Pete krajiške divizije brigada oslobađa Kalinovik. prvi put prelazi rijeke Drinu i Lim. vodi teške borbe sa Nijemcima i čelnicima, razoružava dijele jedne italijanske divizije kod Dobruna, a u borbi na Kremni, kod Užica, razbija Bugarski bataljon i zarobljava 65 Bugara.

Za hrabro držanje u borbi za Kremnu drug Tito pohvaljuje Prvu četvrtu Trećeg bataljona i njenog komandira Branka Surlu.

Sa zimom počinje i šesta neprijateljska ofanziva. Brigada kreće preko Rogatičkog polja u pravcu Sokoca. Neprijatelj opkoljava snage Pete krajiške divizije na Dcvetaku. Mjesec i po dana vode se teške borbe u Istočnoj Bosni. Brigada probija neprijateljski obruč i omogućava izvlačenje divizije i/ vrlo teškog položaja, a zatim, na rijeci Krivaji, razbija dva njemačka bataljona, prelazi preko zaleđene Konjuh planine, napada Kladanj i oslobađa širu prostoriju Foče, Goražda, Čajniča i Kalinovika.

U sastavu Pete divizije brigada prelazi u Srbiju i vodi mnoge borbe: na rijeci Ibru, na Goliji planini, kod Užica, Kosjerica i Valjeva sa Nijemcima. Bugarima, četnicima, nedićevcima i Ijotićevcima, učestvuje u probijanju utvrđene linije Sjenica - Prijepolje - Jadovnik. prelazi Sandžak, vodi borbe sa četnicima i Skendei beg-divizijom kod Andrijevice i Čakora i oslobađa Plav i Gusinje dopirući do albanske granice.

Brigada, i dalje u sastavu Pete divizije, vraća se u Srbiju, forsira Ibar, vodi borbe na Kopaoniku gdje je zadal odlučujući udarac četnicima u Srbiji i bratimi se sa partizanskim jedinicama u uslaničkoj Toplici i Jablanici.

Na redu su borbe za Kuršumliju i Kruševae sa Bugarima. Nijemcima i čelnicima, zatim za Brus, Prokuplje. Aleksandrovac, na pruzi Niš - Stalac. kod Ivanjice i Užica.

Brigada oslobađa Arandelovac. napada Topolu, zauzima Smederevsku Palanku i Smederevo, vodi borbe na Avali, Vršinu, Malom i Velikom Mokrom Lugu učestvujući u slavnoj bici za oslobođenje Beograda.

Mnoge humke kod Oriolika, Solina, Opatovca, Erdevika i Oloka govore o borbama Prve krajiške na Sremskom frontu. Brigada prelazi na desnu obalu Save, oslobađa Brčko, ponovo prelazi Savu, i, goneći neprijatelja pravcem Podgajci - Županja - Vrpolje, učestvuje u oslobađanju Slavanskog Broda, produžava u Slavoniju i pravcem Marija Bistrica - Donja Slubica - Celje. 15. maja, na Dan pobjede, završava svoj slavni borbeni marš.

Od 21. maja 1942. godine do 15. maja 1945. godine, od osnovne škole u Lamovitoj do mjesta Cerne na jugoslovensko-austrijskoj granici, brigada je na svom borbenom maršu dugom više od 21.000 kilometara u odila 393 manje i veće borbe, ubila i ranila 14.847 i zarobila 7.321 pripadnika neprijateljskih jedinica, zaplijenila 11.635 pušaka i automata. 859 puškomitraljeza i teških mitraljeza, 106 topova, 120 minobacača, oko 15.000 ručnih bombi, velike količine municije, obuće, odjeće i drugog ratnog materijala, uništila 34 aviona. 42 tenka i oklopna vozila, šest blindiranih vozova, na stotine vagona, lokomotiva i kamiona i porušila stotine kilometara željezničkih pruga, puteva i telefonskih linija.

Brigada je na dan formiranja imala 1.184 borca, a u temelje naše nezavisnosti i slobode, za samoupravni socijalizam, najhumaniji društveni sistem kojeg je svijet vidio, ugradilo je svoje živote više od 2.150 drugarica i drugova, dva puta onoliko koliko je brigada imala na dan svog formiranja, a 2.678 drugova i drugarica završilo je rano sa ožiljcima od rana iz krvavih bitaka koje je vodila.

To je kratak bilans borbi Prve krajiške proleterske brigade, treće po redu formiranja u našoj Armiji.

Za izuzetne borbene podvige Vrhovni komandant drug Tito pohvalio je brigadu šest puta; za oslobođenje Jajca, za oslobođenje Bihaća, za podvig na Rajtovcu, za prvi i drugi prodor u Srbiju i za hrabrost i umješnost ispoljenu u borbama za oslobođenje našeg glavnog grada Beograda i posebno pohvalio Treći bataljon brigade za uništenje neprijatelja na Eminovcima u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi. Prvi bataljon za osvajanje Kaknja i Prvu četu Trećeg bataljona sa komandiranjem Brankom Surlom za izuzetan podvig u borbi za Kremnu.

Ratna zastava Prve krajiške brigade ukrašena je Ordenom narodnog heroja, Ordenom narodnog oslobođenja, Ordenom partizanske zvijezde sa zlatnim vijencem i Ordenom bratstva i jedinstva sa zlatnim vijencem, kojima ju je odlikovao drug Tito u znak priznanja borcima brigade koji su je časno nosili i sačuvali u svim borbama.

Brigada je bila rasadnik kadrova. U njenim redovima nikli su i razvili se mnogi komandiri, komandanti, politički komesari i partijski rukovodioci, koji su, sa narastanjem Narodnooslobodilačke vojske i Jugoslovenske narodne armije, odlazili u druge jedinice služeći na čast svojoj nezaboravnoj, ponosnoj i omiljenoj Prvoj krajiškoj brigadi.

U nezadrživom jurišu brigade od Lamovite do pobjede, od 25 narodnih heroja, izraslih u njenim borbenim redovima, u temelje samoupravne socijalističke Jugoslavije ugradili su svoje živote Pavle Džever, Milan Ilić, Svetko Kačar Kačo, Jovo Kecman Panin, Milinko Kušić, Ivica Marušić Ralko, Pelar Mečava, Dušan Metlić, Branko Surla i Mile Tuhic.

Prva krajiška bila je ne samo brigada Muslimana, Srba i Hrvata iz Bosanske krajine, već u potpunom smislu riječi brigada bratstva i jedinstva svih naših naroda i narodnosti.

U vatri bitaka topili su se borbeni redovi Krajišnika i popunjavali se borcima iz drugih krajeva Bosne i Hercegovine, iz Sandžaka, Crne Gore, Srbije, Kosova, Vojvodine, Hrvatske i Slovenije, krajeva u kojima je brigada vodila borbe.

Poslije oslobođenja Beograda formiran je i kompletan, Peti bataljon brigade od drugova Slovenaca.

Krvava je bila cijena bratstva i jedinstva. Danas, preživjeli borci Prve krajiške brigade nose neizbrisivo sjećanje na nepreglednu kolonu naših palili drugova i drugarica iz svih krajeva naše zemlje.

Prva krajiška bila je lijepa i skladna borbena cjelina sposobna stici i uteći i na strašnu mjestu postojali. Izrazito manevarska jedinica, ona je znala, kada je trebalo, trčecim korakom, za jednu noć, prevaliti tridesetak i više kilometara, pojaviti se gdje je neprijatelj najmanje očekuje, pri\ ući se, izvršiti munjevit udar i brzo nestati.

Brigada se naročito odlikovala 11 napadima na neprijateljske garnizone u naseljenim mjestima. Uvijek je tražila i nalazila šupljine u borbenom poretku neprijatelja, »dje mu je pažnja bila najslabija, neprimjetno ubacivala vodove, čete i čitave bataJione u srce neprijateljske odbrane da bi jednovremenim odlučnim udarom ubačenih dijelova i napadom na spoljnu liniju odbrane iznenadila. dezorganizovala i likvidirala neprijatelja sa minimalnim vlastitim gubicima. Tako je bilo u mnogim napadima na neprijateljska uporišta, a posebno na neprijatelja u Jajcu i Bihaću gdje su i najjača neprijateljska uporišta, sa više linija rovova, sa tridesetak i više bunkera, osvajana bez ijedne vlastite žrtve.

Brigadi je najbolje ležao napad - »akcija« zato je i u najupornijoj, odsudnoj odbrani, u kojoj su se po svaku cijenu morali držati položaji, ležište bilo na aktivnim dejstvima; prepadima, napadima umješno postavljenih zasjeda i snažnim odlučnim protiv-napadima.

Ne dajući mira ni počinka neprijatelju, borci i starješine su i u najtežim uslovima, po kiši i snijegu, gladni, goli i bos, poslije teških dnevnih borbi, iz dana u dan išli u noćne napade, žrtvujući bez riječi svoj prijeko potreban, nasušan odmor, da bi onespособili neprijatelja za borbu.

Kolektivni duh naše revolucije, u surovim uslovima tata, ispoljavao se, jasno kao na dlanu, u borbenom drugarstvu jedinica brigade i lijepim, ljudskim, osobinama: uzajamnom poštovanju, brizi, razumjevanju i pažnji boraca i starješina, u spremnosti na žrtve da bi se pomoglo ugroženoj desetini, vodu, četi, bataljonu, posebno u teškim situacijama, za vrijeme neprijateljskih ofanziva, kada su ljudi padali od umora, kada seje duša jedva držala uz tijelo, kada je trebalo braniti ranjenike i bolesnike od okupatorskog metka i ustaške i četničke kame.

Borbeno drugarstvo sa Sedmom. Četvrtom i Desetom krajiškom NOU brigadom Pete krajiške divizije, s kojima je, rame uz rame, vodila mnoge borbe, dijelila dobro i zlo i sa mnogim drugim brigadama i odredima, ostalo je kao nezaboravan uzor i primjer.

U izvještaju Četvrte crnogorske brigade Vrhovnom štabu o zaštiti povlačenja boraca brigade iz Kupresa u najtežim uslovima, kada je Prva krajiška imala velike gubitke piše:

»Naši partizani visoko cijene borbenost i požrtvovanost boraca Krajiške brigade i sa velikom ljubavlju pričaju u njihovom heroizmu. Iskivala se prava proleterska ljubav između obje brigade.«

Bilo je časno žrtvovati život da se pomogne ranjeniku, drugu u nevolji, pa i u poslednjim danima rata, kada je već svanula zora dugo očekivane pobjede. »Svi za jednoga, jedan za sve« bio je zakon jedinica i boraca Prve krajiške brigade.

Neizmjerna vjera u Tita, u našu Partiju, u pravednost ciljeva naše borbe, u pobjedu, vodila je brigadu iz borbe u borbu, iz pobjede u pobjedu. Brigada je imala jaku partijsku organizaciju. Na dan formiranja polovina njenog sastava bili su članovi Partije i SKOJ-a. Biti član Partije u brigadi bila je posebna čast. Ko-

munisti su bili uzor, prednjačili u svemu; na svim dužnostima, u političkom, kulturnom i prosvjetnom radu, u drugarstvu, a po pravilu bili su najbolji borci. Jedna trećina boraca brigade poginulih u ratu bili su članovi ili kandidati Partije ili članovi SKOJ-a.

Kolektivni duh naše revolucije dolazio je do izraza i u pripremama i u izvođenju akcija. One su, kad god je bilo moguće, pripremane drugarski ne samo u štabovima, već i na četnim konferencijama, sastancima SKOJ-a i Partije.

Svi su na određen način, i starješine i borci, doprinosili, kako su najbolje znali i umjeli, da se zadaci izvrše što bolje, sa što manje žrtava.

Bilo je neotuđivo pravo svih boraca i starješina brigade da ispolje inicijativu, da je razvijaju, da je cijene i poštuju. Zato su jedinice i borci sve odluke i zadatke primali kao svoje, kao da su ih sami donosili i sebi postavljali, zato se uvijek pred akciju čuo veseo cik i podvriskivanje boraca, zato su se u akcijama čuli borbeni povici bodrenja, zato su se borci i starješine takmičili u borbi da bi ravanje u brigadi bilo po njihovom vođu. po njihovoj četi, po njihovom bataljonu, zato su nastojali da zadatke rješavaju uspješno, sa najmanje žrtava, zato se često poslije borbi čula pjesma ranjenika, sa krvavih nosila: »Naša borba zahtijeva, kad se gine da se pjeva, druže Maršale.«

Bilo je lako, jer je sve izviralo iz naše svijesti, iz ljubavi prema Titu. Partiji i našoj zemlji.

Borci su davali sve od sebe, cijenili se po odanosti, hrabrosti, drugarstvu, uzajamno se poštovali i težili da što više gubitaka nanesu neprijatelju, da nam borbeni učinak bude što veći.

Od formiranja do kraja rata brigadu su popunjavali mlađi i uvijek novi borci.

Prekaljenost i iskustvo starijih i svježina i polet mladosti rušili su pruge i bunkere, razbijali i uništavali neprijateljske kolone i oslobađali sela i gradove.

Mladost je širila našu borbu, našu revoluciju kao Kolo kozaračko. Svježina, polet i rađanje novog karakteristike su mladosti, zakonitost revolucije. Zato naša revolucija ne stari i sve se više oslanja na mladost, za budućnost, za koju se i Prva krajiška tako hrabro, nesebično i predano, pod rukovodstvom Partije i velikana naše revolucije druga Tita, borila.

Ovaj kratak prikaz borbenog puta Prve krajiške NOU brigade, kojim je djelimično i nepotpuno osvijetljen njen borbeni put od Lamovite do Travnika, a od Travnika do kraja rata samo nagoviješten, mali je dio njenog velikog doprinosa za slobodu i stvaranje nove. samoupravne, socijalističke, Titove Jugoslavije.

Vajo Todurović